

नेपाली

(त्रैमासिक)

२०६६ वैशाख, जेठ र असार पूर्णाङ्क १८८

गुठीको समाचार

सन् २००८-२०१० का लागि गुठीको सिटमा भारत कोलकातामा एम.बी.बी.एस् पढ्न जाने विद्यार्थीहरूको चयन निम्नानुसार भएको छ -

मेडिकल कलेजमा-
बिन्दु पौडेल, स्याङ्जा

आर.जी.कार मेडिकल कलेजमा-
कपिल दवाडी, काठमाडौँ

- कार्यालय-सचिव
म. पु. गुठी

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको पाना

प्रेमपत्र

‘पखँदै बित्ला कि !’ (२०३७) को पृष्ठ ८०-८१ मा यस्तो छापिएको छ- “अस्ति भरखरै हो, एउटा कविता फेला पारें मैले, सन् १९२३ सेप्टेम्बर २४ तारिखको मिति परेको । कलकत्ताबाट लेखेको । शीर्षक छ, ‘मेरो प्राणप्यारी विद्यादेवी’, तल नाम छ- केदार । बाबाराजाले भाउजू (मेरो आमा) लाई लेखेको रहेछ !”

कमल दीक्षितले आफना बाबु र आमाका बीच भएको चिठीपत्रको एकसरो बेहोरा दिँदै लेखेको हो त्यो, आजभन्दा तीस वर्षअघि । त्यसबेला उसका बाबुआमा जीवितै भएकाले सङ्कोचवश उसले त्यो प्रेमपत्रको बेहोरा दिएन । त्यो त्यसबेला उचित हुने थिएन । तर ऐले उनीहरूको मृत्यु पनि भैसकेको हुँदा इतिहासकै लागि पनि त्यो पत्रलाई सार्वजनिक गर्नु अनुपयुक्त हुँदैन भन्ने लाग्यो उसलाई र यो ‘पाना’मा हालन ऊ तम्सिएको हो । यसै पनि ती दुवै व्यक्ति नेपाली साहित्यका लागि अपरिचित व्यक्ति होइनन् । एक जना प्रख्यात यात्रावर्णन लेखने मान्छे (२० पुस्तक), अर्को नेपाली कवयित्रीहरूमा चर्चित व्यक्ति (१५ पुस्तक) । उनीहरू एकअर्कामा ‘संपृक्त’ चर्चा चलनु नेपाली साहित्यका लागि पनि स्वागतयोग्य नै हुनेछ भन्ने ठानियो ।

त्यसबाहेक पनि मदन पुरस्कार गुठी र मदन पुरस्कार पुस्तकालयसँग ज्यादै अन्तरङ्ग संलग्नता भएका दम्पती हुन् यी । मदन पुरस्कार गुठीको स्थापना हुने नै थिएन, यी दुई जना नभएका भए भनेर कमल दीक्षितले नै धेरैतिर धेरैपटक लेखिसकेको छ । त्यस्ता व्यक्तिहरूका विषयमा चर्चा चलाउनु गुठीको मुखपत्र ‘नेपाली’को कामकर्तव्यमध्येकै कुरा हो भन्ने लाग्छ । अरु, केदारमणि आ.दी. त २०४५ देखि २०४६ सम्म दुवै संस्थाका अध्यक्ष पनि भएको व्यक्तित्व हो । त्यसै हुँदा म.पु.पु.को पानामा यो ‘कथा’ आउनु सर्वथा उपयुक्त कुरा नै होला ।

“यति एउटा ‘प्रेमपत्र’ प्रकाशन गर्दा कमल दीक्षितले यति सारो लाचार हुँदै स्पष्टीकरण दिइरहनु पर्दैनथ्यो” भन्ने पाठकहरू पनि

(बाँकी पृष्ठ ४५ मा)

क.दी.को 'चलनी ढुकुटी' पढेपछि...

— चित्तरञ्जन नेपाली

[चित्तरञ्जन नेपालीको नेपाली इतिहासको ज्ञान यति ठूलो छ र उनीसँग इतिहास-सामग्रीको यतिका पौल छ, त्यहाँबाट जति फिके पनि सिद्धिदैन जस्तो लाग्छ। उनको यो लेख पढ्दा त्यो धारणा अरु प्रबल हुन्छ। त्यसैले यस लेखबारे हामी बढी टिप्पणी नगरी लेख नै प्रस्तुत गरिहाल्छौं— सम्पादक]

संवत् २०६५ साल साउन, भदौ र असोजको पूर्णाङ्क १९६ औँ 'नेपाली' त्रैमासिक पत्रिकामा प्रकाशित कमल दीक्षितको 'चलनी ढुकुटी' शीर्षकको निबन्ध^१ पढेपछि मसँग रहेको यस्तै राणाकालीन (अरु राणा शासनकालको प्रारम्भभितरको) ढुकुटी दाखिलासम्बन्धी एउटा 'टिपोट'को सम्झना भयो। यो टिपोट मेरा पिता स्व. सर्दार मेदिनीप्रसाद राजभण्डारीको सङ्ग्रहमा रहेको थियो। साथै यो टिपोट मेरा पिताको हस्ताक्षरमा हुँदा यो सकलप्रति नभै उनले कतैबाट सारिराखेको टिपोटको प्रतिलिपि मात्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। संवत् २०३८ माघ ६ गते मेरा पिताको स्वर्गारोहणपछि मात्र मैले यो टिपोट देखेको हुनाले यसबारे मैले उनीबाट थप जानकारी पाउने अवसर पाइनँ। यसर्थ यस्ता टिपोटहरूको पनि आफ्नै किसिमको ऐतिहासिक महत्त्व हुन्छ भन्ने सोचाइ राख्दाराख्दै पनि 'अर्थ, ढुकुटी वा लेखापद्धति' आदि सम्बन्धमा आफ्नो सीमित ज्ञानको कारण मैले यो टिपोटको प्रयोग वा प्रकाशन आजसम्म गर्न सकेको थिइनँ। 'नेपाली' त्रैमासिक पूर्णाङ्क १९६ मा प्रकाशित उक्त निबन्ध पढेपछि त्यसका लेखकले व्यक्त गरेको अभिमतबमोजिम मसँग रहेको 'टिपोट' प्रकाशित भएमा यसबाट पनि राणाशासनका पदाधिकारीहरूको निजी ढुकुटीसम्बन्धमा अभिरुचि राखी अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने शोधकर्तालाई केही सहयोग हुन जानेछ होला भनी मलाई पनि लागेकोले त्यसलाई प्रकाशित गर्ने साहस गरेको छु।

१. कमल दीक्षित— चलनी ढुकुटी— 'नेपाली' त्रैमासिक पूर्णाङ्क १९६, पृष्ठ ३४-४१।

यस टिपोटमा उल्लिखित राणा पदाधिकारीहरूको ढुकुटीसम्बन्धमा आफ्नो ज्ञानको कमीको कारण यसमा कुनै भूमिका लेख्ने विचार नहुँदा नहुँदै पनि टिपोटमा उल्लिखित केही दर्ज्यानीहरूको सम्बन्धमा किञ्चित् व्याख्या वा स्पष्टीकरणको आवश्यकता महसुस गरी यसबारे संक्षिप्त चर्चा गर्न लागेको छु । शीर्षक स्थानमा '११५० साल फागुन वदी १३/१' लेखिएको यस टिपोटको पेटबोलीमा आएको आम्दानी ढुकुटीमा दाखिला गर्ने प्रसङ्गमा 'माहिला मिनिष्टरनी' र 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनी' भनी तिनीहरूको नामको संगसंगै क्रमशः 'हाम्रा श्री नानी कर्णेल भीम जंड राणा, श्री नानी कर्णेल जगत जंड कुँवर राणाजी, श्री नानी कर्णेल जीत जड कुँवर राणाजी' तथा 'श्री नानी कप्तान बबर जङ्गबहादुर राणाजी' भनी जङ्गबहादुरका छोराहरूको नाम उल्लेख भएको देखिनाले यहाँ 'मिनिष्टरनी' (हरू) भनी जङ्गबहादुर राणाकी विभिन्न रानीहरूमध्ये कुनैलाई भन्न खोजिएको हो भनी मान्नुपर्ने देखिन्छ । तर संवत् १५०३ मा नै 'मुख्तियार' भै तत्पश्चात् भने जस्तै 'प्राइममिनिष्टर याण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ' भनी^२ जङ्गबहादुरको दर्जा उल्लेख हुन थालिएको देखिनाले 'संवत् १५१० सालको टिपोट' मा उनका रानीहरूलाई 'मिनिष्टरनी' मात्र भनी कसरी लेखियो होला भनी प्रश्न उठ्नु अस्वाभाविक होइन । राणाशासन अवधिभर (संवत् १५०३-२००७) सम्ममा जम्मा दुईजना पदाधिकारीहरूले 'मिनिष्टर'को दर्जा पाएका थिए । ती हुन् (१) प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाको समयका प्रथम राणा कम्पाण्डर इन्चीफ (एवं उनैका भाइ) बमबहादुर कुँवर राणा र (२) अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज मोहनशमशेर जङ्गबहादुर राणाको समयमा राणाशासनका अन्तिम राणा कम्पाण्डर इन्चीफ (एवं उनैका भाइ) बबरशमशेर जङ्गबहादुर राणा ।^३ यस प्रसङ्गमा प्रस्तुत टिपोटमा 'मिनिष्टरनी' भनेर बमबहादुरका रानीहरूलाई त भन्न खोजिएको हैन ? भनी शङ्का गरूँ भने पनि (एक) उक्त उल्लिखित 'मिनिष्टरनी' दर्ज्यानीहरूसित जङ्गबहादुर

२. चित्तरञ्जन नेपाली- परीदार हरिज्यूले लेखेको डायरी, एक प्रसङ्ग, 'नेपाली' त्रैमासिक पूर्णाङ्क १५७, पृष्ठ ३२ ।

३. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ ३१ ।

राणाका छोराहरूको नाम गाँसिएको हुनाले तथा (दुई) बमबहादुर कुँवरले सो 'मिनिस्टर'को उपाधि संवत् १९११ साल माघतिर मात्र पाएको देखिनाले^४ यो शङ्का पनि उपयुक्त ठाउँमा पर्ने देखिँदैन । यसरी विचार गर्दै जाँदा संवत् २००६ सालतिर भूलवश हो वा कसरी हो स्वयं प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुरको नाममा पनि 'मिनिस्टर' भन्ने मात्र दर्जा उल्लेख भैराखेको देखिनाले^५ उनका रानीहरूलाई 'प्राइममिनिस्टरनी' भनी भन्नु भन्दा 'मिनिस्टरनी' भन्नु नै छोटो र सजिलो पर्ने ठानी त्यसबखत यस्तो चलन चलेको हुनसक्छ र त्यसै चलनबमोजिम टिपोटमा पनि 'मिनिस्टरनी' लेखिएको हुनुपर्छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ ।

यसप्रकार प्रस्तुत टिपोटमा उल्लिखित 'मिनिस्टरनी' शब्दहरू तत्कालीन प्राइममिनिस्टर याण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ जनरल जङ्गबहादुर राणाका पत्नीहरूको निमित्त प्रयोग भएको हुनुपर्छ भनी भनियो । तर उनका (विवाहिता, ल्याइते वा रखौटी गरी) ३०/४० जना पत्नीहरू भएको बेयहोरा विभिन्न पत्रिका वा पुस्तकहरूमा उल्लेख भएको देखिँदा तीमध्ये टिपोटमा उल्लिखित तीनओटा पत्नीहरू क्रमशः (१) श्री माहिला मिनिस्टरनी (२) श्री अन्तरी भित्र्यानी मिनिस्टरनी र (३) श्री अन्तरी मिनिस्टरनी भनी कुनकुन पत्नीहरूलाई भन्न खोजिएको हो पत्ता लगाउन त्यति सजिलो काम रहेनछ । तर पनि त्यो कुरा पत्ता लाग्छ कि भनी प्रयास गर्न खोजिएको छ ।

आजसम्म प्रकाशित विभिन्न पत्रिका वा पुस्तकहरूमा जङ्गबहादुरका पत्नीहरूको उल्लेख गरिँदा कुनैलाई नानी, कुनैलाई रानी, कुनैलाई महारानी एवं कुनैलाई बडामहारानी भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै उनका पत्नीहरूमध्ये कुनैकुनैलाई जेठी, माहिली, साहिँली, अन्तरी, जन्तरी आदि विशेषण प्रयोग गरिएको पाइएको छ भने कुनैलाई आँधीखोले रानी, भीरकोटे महारानी आदि भनी स्थान विशेषको नामबाट पनि उल्लेख गरिएको पाइएको छ । अनि कुनैकुनैको भने केवल नाम मात्र पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ, जस्तै

४. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षडयन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ ३१ ।

५. चित्तरञ्जन नेपाली- केही ऐतिहासिक निबन्धहरू, पृष्ठ २२६ ।

मिस्री रानी, जीना रानी, गङ्गा महारानी आदि।^६ तर मिनिस्टरनी भनी कुनैलाई पनि भनिएको पाइँदैन। बरु कुनैकुनैलाई 'मुख्यानी' भन्ने गरेको देखिएको छ।^७ यसप्रकार विभिन्न पत्रिका वा पुस्तकहरूमा जङ्गबहादुर राणाका पत्नीहरूको सम्बन्धमा विभिन्न विशेषणहरू प्रयोग भए तापनि ती कुनैमा पनि 'मिनिस्टरनी' भन्ने नाम प्रयोग भएको नहुँदा माथि उल्लिखित जङ्ग-पत्नीहरूको कुनै पनि विशेषण वा नामबाट प्रस्तुत 'टिपोट' मा उल्लिखित तीन जना 'मिनिस्टरनी'हरू जङ्गबहादुरका कुन चाहिँ पत्नीहरू हुन् भनी पत्ता लगाउने खुल प्राप्त हुन सकेन। यसर्थ यसको निम्ति अर्कै खुलको खोजी गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ र यसको लागि कमल दीक्षितकै माथि उल्लिखित निबन्धतिर आँखा लगाउनुपर्ने हुन्छ। उक्त 'चलनी ढुकुटी' निबन्धमा मदनशमशेरको ढुकुटीको सञ्चालनको सम्बन्धमा निबन्धकार कमल दीक्षितले यस्तो उल्लेख गरेका छन्— "...अर्को पनि एउटा नयाँ जानकारी हुन्छ राणा घरानाको रीतिरिवाजको यस कापीबाट। हेर्दा यो मदनशमशेरको ढुकुटीको स्रेस्ता हो, त्यो पनि फर्मायसी निजी ढुकुटीको। तर उनी उमेर नपुगिसकेका (नाबालक) हुनाले त्यसको सञ्चालन उनकै मुमा (महारानी) कै हुकुमबमोजिम चल्दो रैछ।"^८ निःसन्देह राणा घरानाको ढुकुटीसम्बन्धी यो रीतिरिवाज प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाको समयदेखि नै सुरु भएको हुनुपर्छ।

तल प्रस्तुत 'संवत् १९१० फागुन' को टिपोटमा कर्णेल भीमजङ्ग, कर्णेल जगतजङ्ग र कर्णेल जीतजङ्गहरूको विभिन्न शीर्षकको आमदानी रकम ढुकुटी दाखिला भएको बेहोरा लेखिएको महलको शिरमा 'श्री माहिला मिनिस्टरनी'को छाप लागेको कुरा उल्लेख भएको छ। यस कुरालाई उपर्युक्त 'खुल' अनुसार विश्लेषण गर्दा यिनी 'श्री माहिला मिनिस्टरनी' जङ्गबहादुरका छोराहरू— भीमजङ्ग, जगतजङ्ग र जीतजङ्गहरूका 'आमा' हुन् भन्ने देखिन आउँछ। अब यसतर्फ विचार गरौं।

६. (i) कमल दीक्षित— जङ्गीता, पृष्ठ १४०-१४७।

(ii) पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ १८८-१८७।

(iii) विष्णुप्रसाद श्रेष्ठ— नेपालको शाह तथा राणा वंशावली, पृष्ठ २८-२९।

७. पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ १८८-१८०।

८. कमल दीक्षित— चलनी ढुकुटी, नेपाली त्रैमासिक पूर्णाङ्क १९६, पृष्ठ ३८।

जङ्गबहादुरको पहिलो विवाह उनी ११ वर्षको छँदा संवत् १८८५ वैशाख (तदनुसार सन् १८२८ मे) तिर काजीप्रसाद सिंहकी छोरी प्रसादलक्ष्मीसित भएको थियो।^९ यी प्रसादलक्ष्मीलाई पद्मजङ्ग राणाले कुलीन थापाथरका प्रमुख व्यक्तिको छोरी मात्र भनी बाबु-छोरी दुवैको नाम दिएका छैनन् भने पुरुषोत्तमशमशेरले प्रसादसिंह बस्नेतकी ल्याइतेतर्फकी छोरी भनेका छन्।^{१०} जङ्गबहादुरकी यी पत्नीबाट संवत् १८८६ मा छोरा भीमजङ्गको जायजन्म भएपछि सुत्केरी अवस्थामा नै यिनको मृत्यु भएको रहेछ।^{११} प्रसादलक्ष्मीको मृत्यु भएको दुइतीन महिनाभित्रै जङ्गबहादुरको अर्को विवाह सनकसिंहकी बहिनी नन्दकुमारीसित भयो। यो विवाह भएको मिति र सनकसिंहको थर विषयमा पनि पद्मजङ्ग र पुरुषोत्तमशमशेरको भनाइ फरक पाइएको छ। पद्मजङ्गको भनाइअनुसार यो विवाह जङ्गबहादुरकी पहिली पत्नी (प्रसादलक्ष्मी) को मृत्युको करिब तीन महिनापछि सन् १८३८ फेब्रुअरी (अर्थात् संवत् १८८६ फागुन) तिर भएको भन्ने थियो भने पुरुषोत्तमशमशेरको भनाइ सन् १८४० जनवरी (अर्थात् १८८७ मङ्सिर) मा भएको भन्ने छ। यसरी नै पद्मजङ्गले सनकसिंहको थर तथा उनकी बहिनीको नाम उल्लेख गरेका थिएनन् भने पुरुषोत्तमशमशेरले उनको थर 'थापा' भनी उल्लेख गर्नुको साथै उनकी बहिनीको नाम पनि 'नन्दकुमारी' भनी उल्लेख गरेका छन्।^{१२} तर कतिपय ऐतिहासिक पत्रहरूमा यी सनकसिंहको थर टण्डन भन्ने देखिएको छ।^{१३}

९. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ४।

१०.(i) पद्मजङ्गराणा- लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर, प.सं., पृष्ठ १५।

(ii) पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ४।

११. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ६।

१२.(i) पद्मजङ्ग राणा- लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर, प.सं., पृष्ठ २०।

(ii) पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ६।

१३.(i) यस सम्बन्धमा टण्डन परिवारकै एक जना विद्वान् इतिहासज्ञ डा. गोविन्द टण्डनसित मैले जिज्ञासा राख्दा उनले सनकसिंहको थर 'टण्डन' भएको कुरा टेलिफोनबाट बताए। साथै उनले टण्डनहरू 'ऊर्जा क्षेत्री' हुन् पनि भने। सनकसिंह टण्डनको दर्जा सम्बन्धमा उनी सुरुमा कप्तान अनि बडा कप्तान अन्तमा कम्याण्डिङ् कर्णेलसम्म भएको कुरा पनि बताए।

(ii) त्यसो त पुरुषोत्तमशमशेरले पनि कितावखानाको तत्कालीन लगत पेस

यिनै सनकसिंहकी बहिनीबाट संवत् १८०४ साल फागुन १६ मा जगतजङ्ग एवं संवत् १८०६ जेठ २८ मा जीतजङ्गको जन्म भयो ।^{१४} यसप्रकार प्रस्तुत 'टिपोट' लेखिएको समयमा अर्थात् संवत् १८१० फागुनमा जगतजङ्गको उमेर ६ वर्ष एवं जीतजङ्गको उमेर ४ वर्ष भै तिनीहरू नाबालक नै हुँदा राणा घरानाको रीतिरिवाजअनुसार नाबालक छोराहरूको ढुकुटीको हेरचाहा तिनीहरूका आमाहरूले गर्ने हुँदा 'टिपोट' बमोजिम जगतजङ्ग र जीतजङ्गको ढुकुटीको हेरचाह गर्ने 'श्री माहिला मिनिस्टरनी' उनीहरूका आमा नन्दकुमारी हुन् भनी भन्न सकिन्छ । जहाँसम्म टिपोटको त्यसै महलमा भीमजङ्गको नाम उल्लेख भएको छ, यससम्बन्धमा यस्तो विश्लेषण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ— हुन त भीमजङ्ग नन्दकुमारीको छोरा नभै प्रसादलक्ष्मीका छोरा थिए, तर त्यस बखत उनकी आमाको मृत्यु भैसकेको र उनको उमेर पनि १४ वर्षको मात्र भै नाबालिग नै हुँदा उनको ढुकुटीको हेरचाह पनि माहिली आमाले गर्नु स्वाभाविक मात्र हैन, उपयुक्तसमेत हो भन्न सकिन्छ ।

ढुकुटी सञ्चालन गर्ने राणा घरानाको उक्त रीतिरिवाजअनुसार प्रस्तुत 'टिपोट'मा 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिस्टरनी' को छाप लागेको भनिएको महलमा कप्तान बबरजङ्गको ढुकुटीमा रकम दाखिल भएको बेहोरा उल्लेख भएवाट यी 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिस्टरनी' जङ्गबहादुरका अर्का छोरा बबरजङ्गकी आमा हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । इतिहासका विभिन्न पुस्तकहरूमा बबरजङ्गकी आमाका नाम 'पुतली रानी वा महारानी' भनी लेखिएको छ भने संवत् १८३३ सालमा जङ्गबहादुरको मृत्युपछि सती जाने उनका पत्नीहरूमध्ये उनी एक हुन् भन्ने पनि उल्लेख गरिएको छ ।^{१५} कमल दीक्षितको जङ्गबहादुरसम्बन्धी विभिन्न निबन्धहरूको सङ्ग्रहको रूपमा प्रकाशित (एवं माथि टिप्पणी नं १५ मा उल्लिखित) 'जङ्गगीता'मा समाविष्ट एउटा लेखमा जङ्ग-पुत्र पञ्चजङ्गले

गर्दा सनकसिंहको थर टण्डन नै लेखी दर्जा कम्पाण्डिङ्ग कर्णेल लेखेका छन् । (उही पुस्तक- पृष्ठ १६१)

१४. पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ५१ र ५८

१५. (i) कमल दीक्षित— जङ्गगीता, पं सं., पृष्ठ १४५ र १४७ ।

(ii) पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ १८० ।

(iii) विष्णुप्रसाद श्रेष्ठ— नेपालको शाह तथा राणा वंशावली, प.सं., पृष्ठ २८ ।

एउटा कापीमा टिपी राखेको भनी जङ्ग-पत्नीहरूको लामै लगत प्रस्तुत गरिएको छ; तर त्यसमा 'पुतली रानी वा महारानी' भन्ने नाम छैन । त्यसो त उनले प्रस्तुत गरेका जङ्गपत्नीहरूको लगतमा एकाध जनाको नाम उल्लेख गरी अरू अधिकांशलाई 'जेठी, माहिली, साहिली, अन्तरी' आदि विशेषण प्रयुक्त गरी प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत गरिएका जङ्ग-पत्नीहरूको लगतमा उनले दुई जनालाई (१) अन्तरी महारानी र (२) अन्तरी रानी भनी प्रस्तुत गरेका छन् । साथै उनले पहिलीको सम्बन्धमा यस्तो लेखेका छन्— "अन्तरी (Auntery) महारानी-क्षेत्री, विवाहिता, जात वाला । उनको मृत्यु सन् १८६२ (अर्थात् संवत् १८१८)मा भयो ।" त्यस्तै दोस्रीको सम्बन्धमा उनको भनाइ यस्तो थियो— "अन्तरी रानीको आमा देवा धाई बाबु नैनसिंह खत्री हुन् । महाराज सर जङ्गले उनलाई कन्ये (Cunnay) कुमारीमै (Put) राखेको हो । यिनी जीवितै छन् ।"^{१६}

जङ्गबहादुरका विभिन्न पत्नीहरूमध्ये एक जना 'पुतली' नामकी पत्नी पनि थिइन् भन्ने कुरा स्वयं जङ्गबहादुरले लिखित रूपमा नै स्वीकार गरेका छन् । उनले आफ्नो बिलायत भ्रमण सम्पन्न गरी नेपाल फर्कने सिलसिलामा फ्रान्सको राजधानी सहर प्यारिसबाट संवत् १८०७ भाद्र सुदी १ रोज ७ मा तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहलाई पठाएको एउटा पत्रमा यस्तो उल्लेख गरेका थिए— "बहुत क्या अर्जि गरुँ आमा १ छोरा ३ पाँच वोति वेहा गन्याका परियार १ पुटली ३ उपपरियार येतिलाई करुना निगाहा राषि वक्स्या जाला...(आदि) ।"^{१७}

जङ्गबहादुरको उक्त पत्रको बेहोराबाट 'पुतली' भन्ने उनकी पत्नी हुन् (नकि उपपत्नी) भन्ने स्पष्ट हुन्छ भने तिनी विवाह गरिएका पाँच पत्नीहरू भित्र पर्दिनन् भन्ने पनि सङ्केत मिल्दछ । उनको यस पत्रबाट एउटा अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा पनि प्रकट हुन्छ । त्यसबखत अर्थात् संवत् १८०७ साल भदौसम्म उनका तीन जना छोराहरू रहेछन् र यी तीन जना छोराहरू भन्नाले प्रस्तुत 'टिपोट'मा उल्लिखित

१६. कमल दीक्षित— जंग-गीता, प.सं., पृष्ठ १४१ ।

१७. चित्तरञ्जन नेपाली— पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ १६३ ।

उनका चार छोराहरूमध्ये भीमजङ्ग, जगतजङ्ग, र जीतजङ्ग हुन् भन्ने कुरा शङ्कारहित हुन्छ। अनि उक्त 'टिपोट'मा उल्लिखित अर्का जङ्ग-पुत्र बबरजङ्गको जन्म संवत् १९०८ सालमा भएको हुँदा^{१८} संवत् १९०७ सालको उक्त पत्रमा उनको गणना नहुनु स्वाभाविकै थियो। यसरी नै जङ्गबहादुरकी अर्की विवाहिता पत्नीबाट जन्मेका थ्या: छोरा पद्मजङ्गको जन्म सन् १८५७ (अर्थात् संवत् १९१४ तिर)^{१९} भएको हुँदा संवत् १९१० सालको 'टिपोट' मा उल्लेख नहुनु पनि त्यत्तिकै स्वाभाविक थियो।

अब पद्मजङ्गबहादुर राणाले प्रस्तुत गरेका जङ्गबहादुरका पत्नीहरू 'अन्तरी महारानी' र 'अन्तरी रानी' मध्ये प्रस्तुत टिपोटमा बबरजङ्गकी आमाको रूपमा उल्लेख गरिएकी 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनी' कुनचाहिँ हुनु सम्भव छ भनी विचार गर्दा निम्न कारणहरूले गर्दा पद्मजङ्ग वाला 'अन्तरी महारानी'लाई 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनी' भनेर मान्न मिल्ने देखिँदैन— (१) पद्मजङ्गको भनाइअनुसार 'अन्तरी महारानी' क्षेत्री, विवाहिता एवं जातवाला थिइन्। अतः उनलाई 'भित्र्यानी' भन्न मिल्दैन। (२) पद्मजङ्गले 'अन्तरी महारानी'को मृत्यु सन् १८६२ (संवत् १९१९) तिर भएको उल्लेख गरेका छन् जबकि अन्य इतिहासकारले बबरजङ्गकी आमा (अर्थात् पुतली महारानी)लाई संवत् १९३३ मा जङ्गबहादुरको मृत्युपछि सती गएका जङ्ग-पत्नीहरूमध्ये एकको रूपमा उल्लेख गरेका छन्। अब दोस्रो 'अन्तरी रानी' तर्फ विचार गरौं। पद्मजङ्ग बहादुरले यी 'अन्तरी रानी'लाई जङ्गबहादुरले कन्याकुमारीको अवस्थादेखि नै राखेको भनी उल्लेख गरेको र जङ्गबहादुरको माथि उल्लिखित पत्रमा पनि 'पुतली' नामकी पत्नीलाई विवाहिता पाँच पत्नीहरूभित्र समावेश नगरिएको हुनाले पद्मजङ्गवाला 'अन्तरी रानी' नै बबरजङ्गकी आमाको रूपमा प्रस्तुत 'टिपोट'मा उल्लिखित 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनी' हुनु भनी भन्न मिल्ने देखिन्छ। यसबाहेक तत्कालीन प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुर राणा आफैले पनि माथि उल्लिखित पत्रमा 'पुतली' पत्नीलाई विवाहिता पत्नीहरूमध्येकी भनी नस्विकारे जस्तै राणाशासनको

१८. पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ १९०।

१९. पद्मजङ्ग राणा— लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर, प.सं., पृष्ठ X, (भूमिका)।

रोलव्यवस्थाको निर्धारण गर्दा उनले बबरजङ्गलाई आफ्ना विवाहिता पत्नीहरूतर्फका छोराहरूभन्दा भिन्दै मथ्याहा छोराको रूपमा व्यवहार गरेका थिए । संवत् १८२४ माघ सुदी १० रोज २ का दिन निर्धारित गरिएको राणा शासनसम्बन्धी रोलव्यवस्थाको क्रममा जङ्गबहादुरले बबरजङ्गलाई त्यस बखतसम्म आफ्ना विवाहिता पत्नीहरूबाट जन्मसकेका छोराहरू मात्र हैनन्, त्यसपछि जन्मिने छोराहरूको रोलको क्रमपछिको स्थानमा राखेका थिए । [अर्थात् त्यसबखत निर्धारित रोलक्रमको पहिलो स्थानमा तत्कालीन प्राइममिनिष्टर याण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ जनरल जङ्गबहादुर राणाको नाम राखिएको थियो भने त्यसपछिको दोस्रो, तेस्रो र चौथो रोल क्रममा जङ्गबहादुरका भाइहरू क्रमशः रणोद्दीपसिंह, जगतशमशेर एवं धीरशमशेरको नाम राखिएको थियो । त्यसपछिको पाँचौं, छैठौं र सातौं रोलक्रमहरूमा जङ्गबहादुरका विवाहिता पत्नीहरूबाट त्यस बखतसम्म जन्मेका छोराहरू क्रमशः जगतजङ्ग, जीतजङ्ग र पद्मजङ्गको नाम राखिएको थियो । त्यसपछिको आठौं रोलक्रमचाहिँ जङ्गबहादुरका विवाहिता पत्नीहरूबाट पछि जन्मिने छोराहरूको निमित्त भनी सुरक्षित राखी खाली छोडिएको थियो । त्यसपछिको रोलक्रमको नवौं स्थानमा बबरजङ्गको नाम र दसौं स्थानमा जङ्गबहादुरका अर्का मथ्याहा छोरा रणवीरजङ्गको नाम राखी त्यसउपान्त उनका नातिहरू एवं भतिजहरूको नाम क्रमिक रूपमा राखिएको थियो ।]२० यसबाट पनि 'अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनी'को सम्बन्धमा माथि गरिएको निर्णय समीचीन देखिन आउँछ भन्न सकिन्छ ।

'टिपोट'मा उल्लिखित जङ्गबहादुर राणाकी अर्की पत्नी 'अन्तरी मिनिष्टरनी'को नामसँग उनका कुनै पनि छोराको नाम उल्लेख नभएकोले माथि प्रयुक्त खुलअनुसार उनी जङ्गबहादुरका कुनचाहिँ छोराकी आमा हुन् भनी निरूपण गर्न सकिने अवस्था भएन । साथै उनको छाप लागेको भनिएको महलमा उल्लिखित रकमको बेहोराहरूबाट पनि त्यो रकम दाखिल भएको ढुकुटी जङ्गबहादुरका छोराहरूको ढुकुटी जस्तो बुझिँदैन । माथि उल्लिखित

२०. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ ७४ ।

पद्मजङ्गको लगतमा दुई जनालाई 'अन्तरी' भनी उल्लेख गरिएको छ— एक, 'अन्तरी महारानी' र अर्की, 'अन्तरी रानी' । माथि 'अन्तरी रानी' नै 'अन्तरी भिन्ध्यानी मिनिस्टरनी' हुन् भनी निकर्णल गरिसकिएको छ । अब 'अन्तरी महारानी' तर्फ विचार गरौं । पद्मजङ्गले 'अन्तरी महारानी' लाई क्षेत्री, विवाहिता जात वाला भनी उल्लेख गर्नुको साथै उनको मृत्यु सन् १८६२ (अर्थात् संवत् १९१९) तिर भएको भनी लेखेका छन् ।^{२१} जङ्गबहादुरले पेरिसबाट लेखेको पत्रमा उनका विवाहिता पत्नीहरू पाँच जना रहेको उल्लेख छ । बेलायत भ्रमणबाट फर्कने क्रममा (संवत् १९०७ सालतिर) बनारसमा उनले कुटुकका महाराजाकी छोरीसित विहे गरेका थिए ।^{२२} अतः संवत् २०१० सालसम्ममा उनका विवाहिता पत्नीहरू ६ जना भएको देखिन्छ र छैठौँलाई 'अन्तरी' भनिने हुँदा 'टिपोट'मा उल्लिखित 'अन्तरी मिनिस्टरनी' नै पद्मजङ्गको लगतको 'अन्तरी महारानी' हुन् भन्न सकिन्छ तथापि यसबारे थप अनुसन्धान अपेक्षित छ ।

यसरी नै प्रस्तुत टिपोटमा 'महतारी' भनेर चाहिँ जङ्गबहादुरकी आमा गणेशकुमारीलाई भनिएको हो भन्न सकिन्छ, कारण त्यसबखत (अर्थात् संवत् १९१० साल) सम्म तिनी जीवित नै थिइन् भन्ने कुरा नेपाल सरकारको अनुरोधमा त्यसबखत बृटिस भारत सरकारले इलाहाबादको किल्लामा थुनिराखेका बागियानहरूमध्ये जनरल जयबहादुर कुँवरको सन् १८५३ (तदनुसार संवत् १९१०) सालतिर हैजाबाट मृत्यु भएपछि गणेशकुमारीले माहिला साहेबज्यू उपेन्द्रविक्रम शाह र आफ्ना साहिँला छोरा बद्रीनरसिंह राणालाई काठमाडौँमा फिकाउन आफ्ना छोरा एवं प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुर राणासित जिद्दी गरेकी हुनाले सन् १९५४ (तदनुसार संवत् १९११) सालतिर तिनीहरूलाई नेपाल फिकाइएको घटनाबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{२३} प्रस्तुत टिपोटमा श्री महतारीज्यूको छाप लागेको भनिएको महलअन्तर्गत ढुकुटी दाखिलासम्बन्धी विवरणबाट माथि उल्लिखित राणा घरानाको व्यक्तिगत ढुकुटी सञ्चालनसम्बन्धी रीतिरिवाज बारे पुनर्विचार गर्नुपर्ने अवस्थाको सृजना हुन गयो भन्न

२१. कमल दीक्षित— जंग गीता, पृष्ठ १४१ ।

२२. कमल दीक्षित (सं)— जङ्गबहादुरको बेलाइतयात्रा, प.सं., पृष्ठ ५७ ।

२३. पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, भाग १, पृष्ठ ८८ ।

सकिन्छ । यस रिवाजको सम्बन्धमा माथि यस्तो भनाइ प्रस्तुत गरिएको थियो— नाबालक (वा नाबालिग) व्यक्तिहरूको ढुकुटीको सञ्चालन सम्बन्धित व्यक्तिहरूका आमाहरूले गर्ने रीतिरिवाज रहेछ राणा घरानामा । तर उक्त महतारीज्यूको छाप लागेको महलअन्तर्गत ढुकुटीमा दाखिल भएको रकम— ‘मिनिष्टरी पांगी, ददांगी पांगी, सलामी ज्मा रु २१११० ॥^१ ॥^२’ भनी उल्लेख भएवाट यो रकम तत्कालीन प्राइममिनिष्टर जङ्गबहादुरको आम्दानीको रकममध्येको हो भन्ने स्पष्ट आभास मिल्दछ । यसमा मिनिष्टरी पांगीले मिनिष्टरको तलब, ददांगीले ददाको तलब र सलामीले ‘मुख्य शासकले वर्ष’को एक पटक नजरानाकारूपमा जागिरदार, ठेकदार आदिसँग कट्टा गरी लिने रकम^३ भन्ने बुझिने हुँदा तत्कालीन अवस्थामा त्यो जङ्गबहादुरको आमदानीमध्येको हो भन्ने कुरा शङ्कारहित हुन्छ भन्न सकिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ त्यसबखतको राणा घरानाको ढुकुटीसम्बन्धी रीतिरिवाजअनुसार नाबालक (वा नाबालिग) मात्र हैन, बालिग व्यक्तिको ढुकुटीको सञ्चालन पनि सम्बन्धित व्यक्तिको आमाले गर्दिरहेछन् ।

माथि उल्लिखित ढुकुटी दाखिला भएको रकमहरूमा ‘ददांगी पांगी’ पनि उल्लेख भएवाट यसले एउटा अर्को नयाँ कुराको सङ्केत दिन खोजेको आभास मिल्दछ । त्यस बखत ठूला घर वा दरवारहरूमा बालबच्चाहरूको स्याहारसुसार गर्ने काममा नियुक्त हुने महिलालाई ‘धाइ सुसारे’ भन्ने गरे जस्तै पुरुषलाई ‘ददा’ भन्ने गरिन्थ्यो र अधिकांश ठूला घर वा दरवारहरूमा यस्ता धाई सुसारे वा ददाहरू हुने गर्दथे । सम्भवतः अहिले पनि कतिपय सम्पन्न ठूला घरहरूमा धाई सुसारे वा ददा राख्ने प्रचलन कायमै हुँदो हो । तर प्रश्न यहाँ यो छ— ‘ददा’ जस्तो सामान्य पदमा नियुक्त भएका व्यक्ति पनि नेपालको शासन व्यवस्थाको माथिल्लो तहसम्म पुगेका कोही थिए कि ? आजसम्म नेपालको इतिहासमा एक जना व्यक्ति यस्ता देखापरेका छन् र ती हुन्— जनरल गगनसिंह । तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहकी कान्छी महारानी

२४. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान- नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०५५), पृष्ठ १३२० ।

राज्यलक्ष्मीदेवीका छोरा रणेन्द्रविक्रम शाहका 'ददा' मा^{२५} नियुक्त भएका गगनसिंह पछि गएर नेपालको शासन व्यवस्थाको उच्च तहमा पुगी हालीमुहाली चलाउने 'जनरल गगनसिंह' बन्न पुगेका थिए, जसको हत्याको परिणामस्वरूप 'कोत पर्व' भै नेपालको राजनीतिले एउटा नयाँ मोड लिएको थियो ।

गगनसिंहबाहेक अर्को कुनै व्यक्ति यसप्रकार सुरुमा 'ददा'मा नियुक्त भै नेपालको प्रशासनको उच्च तहमा पुगी शक्तिशाली शासक बनेको कुरा आजसम्म नेपालसम्बन्धी कुनै पनि इतिहासमा उल्लेख भएको त देखिएको छैन । तर जङ्गबहादुरको ढुकुटीमा दाखिला भएको रुपियाँमा 'ददांगी पांगी'को रकम पनि उल्लेख भएको विवरण पढेपछि कतै उनी पनि कुनै बेला 'ददा' मा नियुक्त भएका त थिएनन् ? भनी आशङ्का हुनुलाई सम्भवतः अस्वाभाविक भन्न मिल्दैन । नेपालको इतिहासमा जङ्गबहादुरको प्रारम्भिक जीवनी उल्लेख गर्ने प्रसङ्गमा सुरुमा उनी लप्टन भएको र पछि कप्तानमा पदोन्नति भएपछि तत्कालीन युवराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहको अङ्गरक्षक बनेको कुरा उल्लेख भएको छ ।^{२६} हुनत, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' अनुसार अङ्गरक्षकको एक अर्थ 'बालकहरूको हेरचाहा गर्ने ददा' भन्ने पनि हुँदोरहेछ,^{२७} तथापि नेपालको इतिहासहरूमा जङ्गबहादुरलाई यस रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिँदैन ।

यसै प्रसङ्गमा, कुनै बखत जङ्गबहादुरले ददाको रूपमा तत्कालीन युवराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहलाई बोकेर तलमाथि गर्थे भनी मेरा पिताले भनेको मैले सुनेको थिएँ । यो कुरा मेरा पिताले आफैले देखेर भनेका हैनन्, अपितु पारिवारिक श्रुतिपरम्पराको आधारमा आफूले सुनेको कुरा बताएका हुन् । तर इतिहासमा कतै पनि यस्तो कुरा स्पष्ट उल्लेख भएको नदेखिएबाट उक्त भनाइप्रति मैले खास

२५. बाबुराम आचार्य- अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, छै.सं, पृष्ठ ८५ ।

२६. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं., भाग १, पृष्ठ ७ र ८ ।

२७. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान- नेपाली बृहत् शब्दकोश, (सं २०५५), पृष्ठ

ध्यान दिएको थिइँन। तर अहिले 'टिपोट' मा उल्लिखित उक्त 'ददांगी पांगी' शब्दहरूले मेरा पिताको उक्त भनाइको स्मरण गराउनुको साथै प्रसिद्ध नाटककार एवं कवि बालकृष्णसमले आफ्नो 'मेरा कविताको आराधना (उपासना २)' मा उल्लेख गरेका केही पङ्क्तिहरूको पनि स्मरण गरायो ।

संवत् १९८० सालको हिउँदमा सिकारको निमित्त तराईतर्फ गएका तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज जुद्धशमशेर जङ्गबहादुरराणाको साथमा अन्य पदाधिकारीहरूको साथै बालकृष्ण सम (तत्कालीन शमशेर) पनि गएका रहेछन् । दिनभरको सिकारपश्चात् साँझपख क्याम्पमा फर्केपछि सवारी साथमा गएका रानीहरू एवं पदाधिकारीहरू समेत राखी अनेक गफ गर्ने त्यसबखत जुद्धशमशेरको दिनचर्या जस्तै रहेछ र यस्तो गफमा इतिहासका अनेक कुराहरू पनि निस्कंदो रहेछ । यसै प्रसङ्गमा संवत् १९३३ सालमा सिकारमा जान लागेका तत्कालीन प्राइममिनिष्टर श्री ३ महाराज जङ्गबहादुरसम्बन्धी चलेको चर्चालाई बालकृष्ण समले यसप्रकार उल्लेख गरेका छन् आफ्ना उक्त पुस्तकमा— "...उन्नाइस सय तेत्तीस सालमै उनको (अर्थात् जङ्गबहादुरको) मनले हरेस खाइसकेको रहेछ; हनुमान् ढोका दरवारमा सुरेन्द्रविक्रम शाह महाराजाधिराजसित मदेश शिकारमा जान विदा हुने वेलामा 'यस पाला त साह्रै गर्लें, शिकारबाट यहाँ फर्केर सरकारको दर्शन गर्न आउन पाउँदिन कि क्या, त्यसैले सरकार सित एउटा कुरा विन्ति गर्छु' भनेर जङ्गबहादुरले भन्दा सुरेन्द्रविक्रमले 'के कुरा सम्धी, भनन' (भने) अनि जङ्गले भने— 'उहिलेको जस्तै गरी सरकारलाई आफ्नो बुझमा चढाएर तल चोकसम्म सवारी चलाउने इच्छा छ ।' अनि बोकेर नासल चोकमा पुग्याई त्यतैबाट विदा भएर उनी मदेशतिर गए । साँचै उनको उही साल पत्थरघट्टामै देहावसान भयो ।"^{२८} (काठमाडौँमा फर्कन नपाईकनै) ।

यसरी श्री ३ महाराज जङ्गबहादुरले आफैले प्रार्थना गरी श्री ५ सुरेन्द्रलाई नासल चोकसम्म आफैले बोकेर ल्याएको कुरा आफूले

२८. बालकृष्ण सम— मेरो कविताको आराधना (उपासना २), पृष्ठ १८० ।

आफना ससुरा गुरू पुरोहित जनकराज (वि.सं १८३४-२०२०) बाट धेरैपटक सुनेको थिएँ भनी इतिहासज्ञ नयराज पन्तले आफ्नो एउटा लेखमा उल्लेख गरेका छन्।^{२९} संवत् १८३४ सालमा जन्मेका जनकराजले यो घटना आफैले देखेन कुरा भएन। अतः उनले पनि पारिवारिक श्रुतिपरम्पराबाट सुनेरै बताएका हुन् भनी भन्न सकिन्छ। अनि जङ्गबहादुरले यसरी श्री ५ सुरेन्द्रविक्रमलाई सबैले देखेन गरी त्यसबखत बोक्नुको मतलब 'मैले श्री ५ सुरेन्द्रलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन सकेकोले नै यो ऐश्वर्य पाएको हुँ' भन्ने सम्झ्नेका प्रतिभाशाली जङ्गबहादुरले मेरो शेषपछि पनि श्री ५ सुरेन्द्र मेरा सन्तानका अनुकूल भइरहून् भन्ने आशयले हामी सरकारका निमकको सोखे चिताउने सेवक हौं (आदि) भन्ने किसिमको भावनालाई अछ स्पष्ट पार्नु हो भन्ने पनि नयराज पन्तको भनाइ थियो।^{३०} र यस भनाइलाई समीचीन मान्नु उपयुक्त हुनेछ।

उपर्युक्त विवरणअनुसार बालकृष्ण समले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेजस्तै 'संवत् १८३३ सालमा सिकारको निमित्त तराईतिर जानुभन्दा अगाडि तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहलाई पिठ्यूँमा बोकी नासल चोकसम्म बोकी ल्याएको' कुरामा उपर्युक्त विभिन्न कोणबाट हेर्दा शङ्का गर्ने आधार रहँदैन भनी भन्न सकिन्छ। यसमा अन्य विद्वानहरूको ध्यान ५८ वर्ष पुगेका प्राइममिनिष्टर श्री ३ महाराज जङ्गबहादुरले ४७ वर्ष पुगेका^{३१} राजा श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहलाई नासल चोकसम्म पिठ्यूँमा बोकेर ल्याएको घटनातर्फ आकर्षित भयो भने मेरो ध्यानचाहिँ यससम्बन्धमा बालकृष्ण समद्वारा प्रस्तुत उक्त विवरणसम्बन्धी प्रकरणमा उल्लिखित 'उहिले जस्तो गरी सरकारलाई बुईमा चढाएर...' भन्ने शब्दहरूप्रति आकर्षित हुन पुग्यो। यसबाट स्पष्ट हुन्छ जङ्गबहादुरले श्री ५ सुरेन्द्रविक्रमलाई यसभन्दा अगाडि अर्थात् 'उहिले' पनि पिठ्यूँमा बोक्ने गर्दा रहेछन्। तर यो 'उहिले' भनेको कहिले हो? र यसको प्रस्तुत

२९. नयराज पन्त- राणा राज्यव्यवस्था (जङ्गबहादुरको राजभक्ति), पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ८७, पृष्ठ ८।

३०. ऐ.

ऐ.

ऐ.- पृष्ठ १७।

३१. ऐ.

ऐ.

ऐ.- पृष्ठ ८।

‘टिपोट’मा उल्लिखित ‘ददांगीको पांगी’ सित के सम्बन्ध छ? हाललाई अनुसन्धानकै विषय बनेको छ।[†]

प्रस्तुत ‘टिपोट’मा ‘कम्याण्डर इन्चीफ’ भनी जुन उल्लेख भएको छ, त्यो प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुरका भाइ एवं तत्कालीन कम्याण्डर इन्चीफ बमबहादुर कुँवरप्रति लक्षित थियो भन्ने कुरामा शङ्का गर्नुपर्ने अवस्था छैन, कारण त्यसबखत ‘कम्याण्डर इन्चीफ’को उपाधि धारण गर्ने व्यक्ति उनी एक जनासिवाय अरू कोही थिएनन्। हुन त तत्कालीन प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुर राणाको दर्जा उल्लेख गर्दा पनि ‘प्राइममिनिस्टर याण्ड कम्याण्डर इन्चीफ जनरल’ भन्ने प्रचलन थियो तापनि एकलरूपमा कम्याण्डर इन्चीफको उपाधिचाहिँ बमबहादुरको मात्र थियो। अतः उक्त ‘टिपोट’मा उल्लिखित ‘कम्याण्डर इन्चीफ’ शब्दले उनैलाई मात्र लक्षित गरेको थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। [पछि संवत् १९११ साल माघतिर बमबहादुरले ‘मिनिस्टर जनरल’ को उपाधि पाउँदा त्यसैताका जङ्गबहादुरका अन्य भाइहरू—कृष्णबहादुर राणा, रणेद्वीपसिंह राणा एवं पहिले बागियान ठहराई आफैले अनुरोध गरी ब्रिटिस भारतको इलाहाबाद किल्लामा थुनाइएकोमा पछि आमाको जिद्दीमा नेपाल फिर्काई पाल्पामा निष्कासित गरिएका उनका अर्का भाइ बद्रीनरसिंह राणाले समेत ‘कम्याण्डर इन्चीफ’को दर्जा पाएका थिए।^{३२} यदि प्रस्तुत टिपोटको शीर्षकको रूपमा अड्डित

† चन्द्रशमशेर पनि पृथ्वीवीरविक्रमका ददा थिए भन्ने कुरा माहिला पंडित (कांशीनाथ)का घरमा भएको कुरा कमलमणिले गरेका छन्। किनभने बुढा चन्द्रशमशेरले ‘धिराज’लाई एकपटक ‘यो बुढा ददाको कुमलाई एक पटक छोड्दिवकस्योस्’ भनेको थिए रे भन्छन् उनी।

३२. चित्तरञ्जन नेपाली— पारिवारिक षडयन्त्रका कथाहरू, पृष्ठ ३१, ६२ एवं पृष्ठ ६३। (द्रष्टव्यः— मैले उक्त विवरण लेख्दा बमबहादुरको उपाधि ‘मिनिस्टर एण्ड कम्याण्डर इन्चीफ’ लेखेको थिएँ। तर उनले ‘मिनिस्टर जनरल’को दर्जा पाएपछि उनको नामसित केवल ‘मिनिस्टर जनरल’ भन्ने मात्र लेखेको देखिएको छ। उदाहरणार्थ— संवत् १९११-१२ को नेपाल तिब्बत लडाइँपछि भएको थापाथली सन्धिमा नेपालको तर्फबाट हस्ताक्षर गर्नेमा जङ्गबहादुरपछि बमबहादुर थिए र त्यसबेला उनको दर्जा मात्र ‘मिनिस्टर जनरल’ लेखिएको थियो (हेर्नु— ‘योगी नरहरिनाथ- इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह, भाग १, पृष्ठ ११८)। अतः मैले उक्त पुस्तकमा उनको

मिति 'संवत् १९१० फागुन'को ठाउँमा 'संवत् १९११ फागुन' भएको भए 'कम्याण्डर इन्चीफ' मात्र भन्दा कुनचाहिँ कम्याण्डर इन्चीफलाई लक्षित गरिएको हो भनी अलमल हुन जाने सम्भावना थियो ।] यसरी नै टिपोटमा उल्लिखित 'बम गोला' शब्द कम्याण्डर इन्चीफलाई बिक्री गरिएको हातीको नाम हुनुपर्छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ, कारण कम्याण्डर इन्चीफलाई हातहतियारको रूपमा बम गोला बिक्री गर्ने भन्ने प्रश्नै उठ्दैनथ्यो । त्यसबखत (र अहिले पनि) विभिन्न सरकारी (एवं निजी) हातीहरूलाई विभिन्न नाम राख्ने चलन रहेबाट यो कुराको पुष्टि हुन्छ, भन्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत 'टिपोट'मा रकमलाई बुझाउने एउटा शब्दको रूपमा 'लाठसाहि' शब्दको प्रयोग भएको छ, जस्तो कि— 'श्री कम्याण्डर इन्चीफलाई बिक्री भयाको बमगोला हाती १ को लाठसाहि रुपिया ६०००... ।' टिपोटमा अन्यत्र ढुकुटीमा दाखिल भएको रकमलाई 'रु.' मात्र लेखी कुनै विशेषण जोडिएको देखिएन । आजकाल कुनै पनि किसिमको लेखापढीमा नेपाली मुद्राको उल्लेख गर्नुपर्दा केवल 'रु.' मात्र लेख्ने चलन छ भने भारतीय मुद्रालाई बुझाउनु पर्दा भा.रु. लेख्ने चलन छ । तर केही समय पहिलेसम्म नेपाली मुद्रा बुझाउनु पर्दा 'मोहरू' र भारतीय मुद्रा बुझाउनु पर्दा 'कम्पनी रु.' भनी लेख्ने प्रचलन थियो ।^{३३} [स्मरणीय छ संवत् २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको प्रादुर्भाव भैसकेपछि पनि केही वर्षसम्म नेपालमा नेपाली मुद्रा एवं भारतीय मुद्रा दुवै मुद्राहरू कानुनी रूपमा नै चलन-चल्तीमा थिए ।] पछि गएर यी शब्दहरूलाई छोटकरी रूपमा ने.रु. वा मो.रु. र कं.रु. लेख्ने चलन चल्यो । पछि नेपालमा खुलारूपमा भारतीय रुपियाँको लेनदेनमा कानुनन प्रतिबन्ध लागेपछि ने.रु. वा मो.रु. लेखन

दर्जा 'मिनिष्टर एण्ड कम्याण्डर इन्चीफ' लेखेको गल्ती हुन गएको अनुभूत हुन्छ । तर अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज मोहनशमशेरले आफ्ना भाइ तत्कालीन कम्याण्डर इन्चीफ बबरशमशेर ज.ब.रा.लाई मिनिष्टरको उपाधि दिएपछि उनको दर्जा 'मिनिष्टर एण्ड कम्याण्डर इन्चीफ' भनी उल्लेख गर्ने गरिएको थियो । (हेर्नु- ग्रीष्मबहादुर देवकोटा- नेपालको राजनीतिक दर्पण (संवत् २०१६), पृष्ठ २६) ।

३३. कमल दीक्षित— चलनी ढुकुटी, नेपाली पूर्णाङ्क १६६, पृष्ठ ४१

छोडी केवल रु. मात्र लेखन थालियो, जसको अर्थ नेपाली मुद्रा भन्ने बुझिन्छ। यसप्रकार माथि उल्लिखित मोहरू (वा मो.रु.) शब्द नेपाली मुद्राको निमित्त प्रयोग भएको भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ भने 'कम्पनी रु.' शब्दले कुनै बखत भारतमा शासन गर्ने 'इष्ट इण्डिया कम्पनी' सरकारले भारतमा प्रचलनमा ल्याएको मुद्रा भन्ने बुझिन्थ्यो। पछि सन् १८४७ सालमा भारत स्वतन्त्र भएपछि स्वतन्त्र भारतका सरकारले प्रचलनमा ल्याएको मुद्रालाई 'भारतीय मुद्रा वा भा.रु.' लेख्ने गरियो। तर 'लाठसाहि रुपिया' भनेर प्रस्तुत 'टिपोट'मा बाहेक अन्यत्र कतै प्रयोग भैराखेको देखिएको थिएन, कमसेकम मैले देखेको छैन। अनि यो 'लाठसाहि' रुपिया भनेर तत्कालीन ब्रिटिस भारतमा प्रचलित मुद्रालाई नै भन्न खोजिएको हो भनी बुझ्न गाह्रो पर्दैन। त्यसबेला भारतमा शासन गर्ने अङ्ग्रेज प्रशासकलाई नेपालमा 'लाठसाहेब' भन्ने चलन थियो। [सम्भवतः यो 'लाठ' शब्द अङ्ग्रेजी शब्द 'लार्ड'को नेपाली अपभ्रंश हो कि ?] यहाँ स्मरणीय छ, यसै 'लाठ' शब्दको देखासिकी गरेर राणा शासन कालमा सेनाको प्रशासनिक जिम्मेवारी वहन गर्ने राणा शासन व्यवस्थाको रोल प्रथाअनुसार तेस्रो स्थानका पदाधिकारीलाई नेपालमा 'जंगी लाठ' भन्ने चलन थियो जबकि उनको औपचारिक दर्जा 'पश्चिमतर्फका कम्याण्डिङ जनरल' भन्ने थियो। यस हिसाबबाट तत्कालीन 'लाठसाहेब'हरूले ब्रिटिस भारतमा सुरुसुरुमा प्रचलनमा ल्याएको मुद्रालाई 'लाठसाहि रुपिया' भनिएको हुनुपर्छ, जुन पछिगएर क्रमशः कम्पनी रुपियाँ (कं.रु.) हुँदै भारतीय रुपिया (भा.रु.) मा परिणत हुन गयो भन्न सकिन्छ।

यसै प्रसङ्गमा यहाँ नोट रु.को सम्बन्धमा पनि उल्लेख गर्नु समीचीन हुनेछ होला। कमल दीक्षितको उक्त निबन्ध 'चलनी टुकुटी'मा मेजर जनरल मदनशमशेर जङ्गबहादुर राणाको निजी टुकुटीको बेर्जा (अर्थात् ब्यालेन्स) प्रस्तुत गर्ने क्रममा निम्न तीन प्रकारका मुद्राहरूको उल्लेख भएको छ :

“मोहरू— ३८७२०/८८

कंपनीरु.— २०००

नोटरु— ३४८००”^{३४}

३४. कमल दीक्षित— 'चलनी टुकुटी', 'नेपाली' पूर्णाङ्क १८६, पृष्ठ ४१।

उपर्युक्त तीन प्रकारका मुद्राहरूमध्ये मोहरू एवं कम्पनीरूको सम्बन्धमा माथि नै चर्चा भैसकेको छ। अब उक्त बेर्जीमा उल्लिखित नोट रु. बारे चर्चा गरौं। नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' अनुसार 'नोट' शब्दको विभिन्न अर्थहरूमध्ये एउटा अर्थ हो— 'अधिकृत पुँजी धरौटी सुरक्षित राखी अधिकार प्राप्त ब्याङ्क वा सरकारबाट चलाइएको कागजी मुद्रा।'^{३५} सम्प्रति नेपालमा नेपाली कागजी मुद्राको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्रकाशित विभिन्न दरका नोटहरू (अर्थात् १, २, ५, १०, २०, २५, ५०, १००, ५०० एवं १००० का कागजी मुद्राहरू) छ्यापछ्याप्ती रूपमा बजारमा प्रचलनमा रहेबाट नोटको अर्थ बुझ्न कसैलाई पनि गाह्रो पर्दैन। तर नेपालमा नोटको अर्थात् कागजी मुद्राको चलन चलेको धेरै वर्ष भएको छैन। नेपालमा सबभन्दा पहिले संवत् २००१ सालमा श्री ३ महाराज जुद्धशमशेर जङ्गबहादुर राणाको प्रधानमन्त्रित्व कालमा तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ त्रिभुवनवीरविक्रम शाहको चित्राङ्कित नोट (अर्थात् कागजी मुद्रा) प्रचलनमा ल्याइएको थियो।^{३६} त्यसबखत नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना भैनसकेबाट नोटको प्रकाशन गर्ने कार्य नेपाल सरकारको तत्कालीन ढुकुटी 'कौषीतोषा खाना' बाट हुने गर्दथ्यो। नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना पश्चात् भने नोट (अर्थात् कागजी मुद्रा) छापने एवं धातुको मुद्रा ढाल्ने जिम्मेवारी सोही बैङ्कको हुन गयो। [स्मरणीय छ, नेपाल राष्ट्र बैङ्कको उद्घाटन संवत् २०१३ साल वैशाख १४ गते तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ महेन्द्रवीरविक्रम शाहले गरेका थिए।^{३७}] किन्तु उक्त निबन्धमा उल्लिखित 'नोटबुक'^{३८}मा तत्कालीन मेजर जनरल मदनशमशेर जङ्गबहादुर को ढुकुटीको बेर्जी (अर्थात् ब्यालेन्स) लेखिँदाको समयमा नेपाली मुद्राको रूपमा नेपाली नोट प्रचलनमा आइसकेको थिएन। अतः त्यसबखत नोट रु. भन्नाले भारतीय कागजी मुद्रालाई जनाउने गर्दथ्यो

३५. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान- नेपाली बृहत् शब्दकोश (सं २०५५), पृष्ठ ७५३।

३६. सत्यमोहन जोशी- नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा, प.सं., पृष्ठ ५।

३७. ग्रीष्मबहादुर देवकोटा- नेपालको राजनीतिक दर्पण (सं. २०१६), पृष्ठ ३८०।

३८. यहाँ 'नोटबुक'को अर्थ 'टिपोट पुस्तिका'को रूपमा लिइएको छ। (हेर्नु- नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, नेपाली बृहत् शब्दकोश, पृष्ठ ७५३।

भने कम्पनी रु. (वा कं.रु.) भन्नाले धातु निर्मित भारतीय मुद्रालाई जनाउने गर्दथ्यो । संवत् २००१ सालदेखि नेपाली कागजी मुद्रा अर्थात् (नेपाली) नोट पनि प्रचलनमा आएपछि नेपाली कागजी मुद्रालाई नेपाली नोट रु. र भारतीय कागजी मुद्रालाई भारतीय नोट रु. भन्ने चलन चलन थाल्यो । सम्प्रति नेपालको वैदेशिक सम्बन्ध विस्तृत भै विभिन्न देशहरूका मुद्राहरू (विशेषतः कागजी मुद्राहरू) पनि नेपालमा देखिन थालेपछि ती मुद्राहरूलाई तत्तत्देशमा प्रचलित नामकरणअनुसार नै सम्बोधन गर्ने चलन प्रचलित छ, भन्न सकिन्छ, जस्तै अमेरिका डलर, ब्रिटिस पाउन्ड, जापानिज येन आदि इत्यादि ।

यस 'टिपोट'मा भूमिका लेखिदैन भन्दाभन्दै पनि केही दर्ज्यानीहरूको व्याख्या गर्ने बहानामा एवं केही मुद्रासम्बन्धी कुराको चर्चा चलाउने प्रसङ्गमा यति लामो गन्थन गर्न पुगेछु । अब यो गन्थनलाई यहीं टुड्याई 'टिपोट'लाई प्रस्तुत गर्नुभन्दा अगाडि अन्तिम गन्थनको रूपमा यतिसम्म भन्ने अनुमति माग्न चाहन्छु— 'नेपाली' त्रैमासिक पत्रिकाको १८६ औं अङ्कमा आफ्नो उक्त निबन्ध 'चलनी ढुकुटी' प्रकाशित गर्ने प्रसङ्गमा सम्पादकीय टिप्पणीको रूपमा निबन्धकार कमल दीक्षितले यस्तो अभिमत व्यक्त गरेका थिए— "सम्पादकलाई चाहिँ सन्तोष त्यसवेला मात्र हुनेछ, जब कुनै शोध विद्यार्थीले यो पढेर यस विषयमा बढी शोध गर्न खोज्छ ।"^{३८} हुनत यति लामो गन्थनसहितको यो लेख मैले उनका माथि उल्लिखित निबन्ध पढेपछि नै लेखेको हुँ तथापि यस लेखबाट उनलाई उनले चाहेजस्तो सन्तोष मिल्नेछैन भन्ने मलाई थाहा छ, कारण मैले यहाँ जेसुकै एवं जतिसुकै लामो गन्थन प्रस्तुत गरे पनि त्यो उनले सोचेको जस्तो कुनै शोधखोजको कार्य होइन । बरु उनको निबन्धबाट नै प्रेरित भएर आजसम्म त्यसै थन्कइरहेको 'टिपोट' प्रकाशित भएमा यससम्बन्धमा अरु थप अध्ययन-अन्वेषण गर्न चाहने शोधकर्ता वा अन्वेषकलाई यसबाट पनि थोरै नै सही, केही त सहयोग गर्ला नि भनी सोची उनकै कार्यको अनुसरणसम्म गरेको हुँ भनी सकाउँ मसँग रहेको टिपोटको प्रतिलिपि प्रस्तुत गर्दछु—

३८. कमल दीक्षित— चलनी ढुकुटी, नेपाली पूर्णाङ्क १८६, पृष्ठ ३४ ।

“१८१० साल फागुन वदी १३ ११

श्री माहिला मिनिष्टरनीको छाप लाग्याको दाषिला आम्रदानी हाम्रा श्री नानि कर्णेल भीमजङ् राणा श्री नानि कर्णेल जगत जं कुँवर राणाजी श्री नानि कर्णेल जीत जं कुँवर राणाजीका १० १११ सालका कर्णेली पांगीका पेत पुवा दर्द भैले बक्स समेत आयाको मार्फत् अमिन् सुव्वा सिद्धिमानसिं राजभण्डारी ज्मारु ९०४९।।।। २ सुवा धर्मसुन्दर हस्ते गरी ढुकुटी दाषिल भयो.

श्री अन्तरी भित्र्यानी मिनिष्टरनीको छाप लाग्याको दाषिला आम्रदानी श्री नानि कप्तान ववर जङ्गबहादुर राणाजीका १० सालका दर्द पांगी अँ (ऐजन) मार्फत् ज्मारु २६३७।।।। १ अँ (ऐजन) हस्ते गरी ढुकुटी दाषिल भयो.

श्री महतारीज्यूको छाप लाग्याको दाषिला आम्रदानी अँ (ऐजन) मार्फत् मिनिष्टरी पांगी ददांगी पांगी सलामि ज्मारु २१११०।।।। २ अँ (ऐजन) हस्ते ढुकुटी दाषिल भयो.

दाषिला आम्रदानी सिकार सवारीमा श्री कम्प्यांडर इन्चीफलाई विक्री भयाको वम गोला हाति १ को मोल लाठसाहि रु ६००० डिट्टा कालिदास वैद हस्ते सुव्वा सिद्धिमानसिं राजभण्डारीका जिम्मा दाषिल भयो.

श्री अन्तरी मिनिष्टरनीको छाप लाग्याको दाषिला आम्रदानी सवारिको वाकि र हाति विक्री तौथलिको सलामि मार्फत् अमिन् सुव्वा सिद्धिमानसिं राजभण्डारी ज्मारु १७०८३।। सुवा धर्म सुन्दर हस्ते गरी ढुकुटी दाषिल भयो.”

स्रोतसामग्री

१. कमल दीक्षित (सं) जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा ।
२. कमल दीक्षित- जङ्गगीता ।
३. ग्रीष्मबहादुर देवकोटा- नेपालको राजनीतिक दर्पण (सं. २०१६) ।
४. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू ।
५. चित्तरञ्जन नेपाली- केही ऐतिहासिक निबन्धहरू ।
६. पद्मजङ्ग राणा- लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर, प.सं. ।
७. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त, दो.सं भाग १ ।
८. बाबुराम आचार्य- अब यस्तो कहिल्यै नहोस्, छै.सं. ।
९. बालकृष्ण सम- मेरो कविताको आराधना (उपासना २) ।
१०. योगी नरहरिनाथ- इतिहास प्रकाशमा संधिपत्र सङ्ग्रह, (भाग १) ।
११. विष्णुबहादुर श्रेष्ठ- नेपालको शाह र राणा वंशावली ।
१२. सत्यमोहन जोशी- नेपालको राष्ट्रिय मुद्रा, प.सं. ।
१३. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान- नेपाली बृहत् शब्दकोश (सं २०५५) ।
१४. नेपाली त्रैमासिक- पूर्णाङ्क १९६ ।
१५. नेपाली त्रैमासिक- पूर्णाङ्क १९७ ।
१६. पूर्णिमा- पूर्णाङ्क ८७ ।

चूडामणि रेग्मी

– भूपनिधि पन्त, पोखरा

[मदन पुरस्कार स्वर्णवर्ष सम्मानद्वारा सम्मानित भैसकेका कापा चन्द्रगढीका चूडामणि रेग्मी मदन पुरस्कार पुस्तकालयका पनि सहयोगी मित्र हुन् । हालै उनलाई पोखराका विश्व शाक्यको सिद्धि-सेतुली स्मृति प्रतिष्ठानले पनि सम्मान गरेको थियो । त्यस अवसरमा भूपनिधि पन्तद्वारा उनको परिचय दिइएको थियो । त्यो परिचय सम्पादित रूपमा यहाँ प्रस्तुत छ । – सम्पादक]

संक्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्व

चूडामणि रेग्मीको जन्म कोशी अञ्चलको सङ्खुवासभा जिल्लाको 'वाना' भन्ने गाउँमा वि.सं. १९८३ साल चैत्र २८ गते भएको पाइन्छ । उहाँका नाम क्रमशः डिट्टा पिताम्बर रेग्मी (१९५४-२०३६) र माताको नाम खिलेश्वरी रेग्मी (१९५५-२०३५) हो । उक्त बाबु-आमाका एघारौँ सन्तानका रूपमा जन्मिएका चूडामणि रेग्मीको बाल्यकाल वैभव सम्पन्न परिवारमा भएको पाइन्छ ।

शिक्षा-दीक्षा

चूडामणि रेग्मीको शिक्षा-दीक्षाको प्राथमिक अवस्था गुरुकुल आश्रमको रूपमा भएको हामी पाउँछौँ । अध्यापनको गति क्रमशः यसरी अगाडि बढेको पाइन्छ । आफ्नै घरमा डमरुवल्लभ भट्टराई शास्त्री, पं. डिल्लीप्रसाद अधिकारीद्वारा प्राथमिक शिक्षा लिएर पं. हरिप्रसाद भण्डारीको घरमा लघु., रघु. र अमरकोष अध्ययन गरेर ०८ सालमा काठमाडौँ आई पं. लोकनाथ ढकालसँग अध्ययन गरेर रानीपोखरी पाठशालाबाट संस्कृत साहित्यमा सम्पूर्ण मध्यमा दिएको तर अनुत्तीर्ण । बाबु र दाज्यू कोषराज रेग्मीले बनारसमा अध्ययन गर्न पठाएका । बनारसको सन्यासी संस्कृत कलेजमा अध्ययन गरी पछि क्रमशः वाराणसेय संस्कृत विश्व विद्यालयबाट सन् १९५४ मा सम्पूर्ण मध्यमा, १९५६ मा शास्त्री, १९५८ मा साहित्याचार्य पास गरेको देखिन्छ । यसरी नै यु.पी. उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्बाट सन् १९६३ मा आई.ए. उत्तीर्ण गरेपछि स्वदेश फर्केर अध्यापनको

सिलसिलामा विराटनगरको मोरङ कलेजबाट रेग्मीजीले बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेको अभिलेख पाइन्छ ।

पारिवारिक जीवन

चूडामणि रेग्मीको विवाह सङ्खुवासभा जिल्लाकै चन्द्रशेखर दाहाल र पुण्यादेवी दाहालकी सुपुत्री वेदकुमारीसँग भएको हो । उक्त दम्पतीका ३ छोरा ३ छोरी, ११ नाति नातिनाका साथै छोरीतर्फ एक पनाति समेत छन् । रेग्मीजीको स्थायी वासस्थान हाल कापा जिल्लाको सदरमुकाम चन्द्रगढीको लेखनाथ चोकमा छ । उनको घरले 'ऊर्से नेपाली घर' को सङ्ज्ञा पाएको छ । कारण रेग्मीजी ऊर्से नेपाली भाषाका जन्मदाता र साधक हुन् । ऊर्से नेपाली भाषा आन्दोलन २०१३ सालमा बनारसबाट सुरु भएको थियो ।

शैक्षिक सेवा

बनारसबाट साहित्याचार्य गरेर फर्केपछि २०१७ सालदेखि चूडामणि रेग्मी शिक्षण सेवामा लागेका हुन् । पहिले उनले चैनपुरको भोला कलेजमा नेपाली विषयको प्राध्यापन गरेका थिए । २०१८-२०२० मा विराटनगरको जनता हाइस्कूलमा शिक्षक बने । २०२१ सालदेखि अनवरत रूपमा कापा भद्रपुरमा रहेको 'मेची महाविद्यालय'मा नेपाली विषयको प्राध्यापन गरी २०५५ सालमा सह-प्राध्यापक पदबाट रेग्मीजीले स्वेच्छिक अवकास लिएका हुन् । उक्त महाविद्यालयमा रहँदा रेग्मीजीले त्रि.वि.वि.को नेपाली भाषा साहित्यको पाठ्यक्रम विकासमा योगदान गरेका थिए भने मेची महाविद्यालयमा नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तहको पठनपाठन प्रारम्भ गराएर मात्र उनले अवकास लिएका हुन् ।

साहित्यिक जीवन

बनारसमा अध्ययन गर्न बस्दादेखि नै चूडामणि रेग्मीको साहित्यिक जीवन सुरु भएको हामी पाउँछौं । भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल, वल्लभमणि दाहाल, तारानाथ शर्मा र दाज्यू कोषराज रेग्मीलाई उनले आफ्नो साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत मानेका छन् । रेग्मीजी कविता लेख्छन्, पत्रपत्रिकामा उनका कैयौं रचना प्रकाशित छन् । 'गजवाष्टक १०८' र 'भावना' उनका प्रकाशित कवितासङ्ग्रह

हुन् । रेग्मीजी कथाकार पनि हुन् । भुमरी (२०३६) र चाबी (२०५६) उनका प्रकाशित कथासङ्ग्रह हुन् । समालोचकहरू भन्छन् रेग्मीजीका कथामा सामाजिक र मनोवैज्ञानिक विषयवस्तु पाइन्छ । साहित्यिक लेखनमा रेग्मीजी कहिलेकाहीं उपनामबाट पनि लेख्ने गर्दछन् । यस्ता नामहरूमा व्यङ्ग्यऋषि, आराश, चङ्खे, चूमरे, रसिक, विलक्षण, ज्ञानी आदि प्रमुख नामहरू हुन् । उपनाम युवावस्थाको रहस्य हुनसक्छ । स्पष्टवक्ताको निमित्त यस्तो नाम आवश्यक थिएन ।

निबन्ध, चूडामणि रेग्मीको महत्त्वपूर्ण पाठो हो । ऋषामा अध्यापन गर्ने सिलसिलामा २०२१ सालदेखि उनले निबन्ध रचना गर्न थालेका रहेछन् । साधना (२०३०), धुनमा धुन (२०३५), घुमेको कुरा (२०५६), गफाडीका गफ (२०६३), आँखा र मनका पाइलाहरू (२०६३) तथा 'एउटा छाता दिनुहोला है' (२०६४) रेग्मीजीका प्रकाशित निबन्धहरू पाइन्छन् । चूडामणि रेग्मीका प्रायः निबन्धहरू निजात्मक रूपका छन् । उनका धेरैजसो निबन्धमा उनले आत्मसात् गरेको विषयवस्तु पाइन्छ । एकाङ्कीमा पनि चूडामणि रेग्मीले कलम चलाएका छन्, तर अन्य विषयमा जस्तो एकाङ्कीमा उनको सबल अधिकार पाइँदैन ।

समालोचनाको क्षेत्रमा पनि चूडामणि रेग्मीको प्रयास पाइएको छ । पारिजात : परिचय र मूल्याङ्कन (२०५०), कृति र कृति (दोस्रो भाग २०५३) कृति र कृति पहिलो भाग (२०५६), बाइस समालोचनाकार (२०५६), चिन्तन र समालोचना (२०५८) रेग्मीजीका समालोचना कृतिहरू हुन् । यसरी नै भाषा र व्याकरणको क्षेत्रमा पनि रेग्मीजीले आफ्नै किसिमको गोरेटो बनाएका छन् । नेपाली वर्णविन्यासका सम्बन्धमा उनले प्रस्तावना प्रस्तुत गरेका मात्र छैनन् कि आफ्नो साहित्यमा उनले प्रयोग नै गरेर देखाएका छन् । फर्रिवाद उनको आफ्नै विशेषता हो । चूडामणि रेग्मीले आफ्नै शब्दमा आफूलाई के सम्झन्छन् त हेरौं—

“मेरो ठाउँ, मेरो आफ्नो क्षमता, स्थिति, परिवेश, गतिविधि र मेरो आस्थाले मलाई कवि बनायो, कथाकार बनायो, समालोचक बनायो भने म पत्रकार पनि बनँ । मूल पेशा प्राध्यापक हो । लामो

समय प्राध्यापन पनि गरे। यी जम्मै कुरा भित्रका मेरा साक्षा अनुभूति नै मेरा निबन्ध हुन् भन्ने ठान्छु म।”

– ‘एउटा छाता दिनुहोस् है’ को भूमिकाबाट

पत्रकारिता

चूडामणि रेग्मी सफल पत्रकार पनि हुन्। छहारी (२०१५), नौलो पाइलो (२०१३), मोती (२०२४), कस्तूरी (२०२५), धारा (२०२४), शारदाश्री (२०२५-२०२६), अध्ययन (२०२६), युग ज्ञान (२०२६), जुही (२०३८), यथार्थ (२०५२) चूडामणि रेग्मीले सम्पादन गर्दै आएका साप्ताहिकदेखि त्रैमासिकसम्मका पत्रिका हुन्। उक्त पत्रिकामध्ये केही जीवित छन्, केहीले विश्राम लिइसकेका छन्।

मानसम्मान र पुरस्कार

चूडामणि रेग्मीको चार दशक लामो साहित्यिक, शैक्षिक र सार्वजनिक जीवनमा उनका कार्यको कदर गर्दै मोफसलदेखि राजधानीसम्मका सङ्घसंस्थाहरूले उनलाई २०४४ सालदेखि आजसम्म कूल २३ ओटा पुरस्कार तथा सम्मान प्रदान गरेका छन्। यसको क्रमसङ्ख्या लामो हुनाले सबैको वर्णन गर्न यहाँ उपयुक्त देखिएन।

व्यक्तित्वका विविध आयाम

पारिवारिक रूपमा चूडामणि रेग्मी स्नेह र सद्भावनाको प्रतीक राम्रो अभिभावक हुन्। आफ्नो सहधर्मिणी वेदकुमारी रेग्मीको सहयोगविना उनी स्वच्छन्द रूपमा विचरण गर्न सायद मुस्किल पर्थ्यो होला। आदर्श पत्नीले मात्र आफ्नो पतिलाई कुनै प्रकारको अवरोध खडा नगरेर आफ्नो उद्देश्यमा सफल बनाउने प्रयत्न गरेका हुन्छन्। यस अर्थमा चूडामणि रेग्मीको सहधर्मिणी वेदकुमारी रेग्मीप्रति श्रद्धापूर्वक म हार्दिक अभिवादन व्यक्त गर्दछु। साहित्य साधनारत व्यक्तिहरूलाई उत्प्रेरणा दिने र मार्गदर्शन गराउने रेग्मीजीको आफ्नो किसिमको प्रयासले ‘पारस्परिक सद्भावबाट उभय पक्षको कल्याण हुन्छ’ भन्ने सार्थकता दर्शाएको छ।

उपसंहार

आफ्नो व्यक्तित्व आफैले उठाएकालाई कसैले प्रशंसा गर्न आवश्यक पर्दैन तर पनि प्रकाशमय सूर्यको महिमा धेरैले वर्णन गरेको हामी पाउँछौं । सूर्य आदिदेव हुन्, आरोग्यका प्रतीक हुन् । ज्ञान-विज्ञान र मोक्षदाता पनि सूर्यलाई मानिन्छ । पाँच दशकअघिदेखि भाषा, साहित्य, पत्रकारिता र अध्यापनको क्षेत्रमा आधिकारिक कलम चलाउँदै अध्यापनको क्षेत्रमा समेत आफ्नो वैशिष्ट्यता कायम राखेर दत्तात्रेयले छै अनेक प्रकारका गुरु मान्दै आफूले पनि अनेक प्रकारका साधक प्रतिभाहरूको उत्पादन गर्ने अनवरत साधक चूडामणि रेग्मी आफ्नो क्षेत्रमा अमर भइसकेका छन् । उनका बारेमा हामीले परिचय दिने प्रयास गर्नु सूर्यलाई एक अँजुली जल चढाउनु जस्तै हो । रेग्मीज्यू, तपाईंको आरोग्य र हार्दिक चिरायु कामना !

रायपुर यात्रा - एक अनुभव

- कुमुद अधिकारी

[कुमुद अधिकारी उत्साहशाली नेपाली साहित्यिक हुन्, लेखनेबाहेक आफै सम्पादक पनि। उनले एउटा साइबर-पत्रिका नै चलाएका छन् नेपालीमा। यो अत्यन्त स्वागतयोग्य कुरा थियो। त्यसै माध्यमले यो सम्पादक र उनीबीच इ-मेल चिठीपत्रको सिलसिला सुरु भएको हो। त्यसपछि अधिकारीजीले त्यो साइबर पत्रिकाको हिन्दी संस्करण पनि निकाल्न थालेछन्। त्यसले भारत र बाहिर असङ्ख्य हिन्दी भाषीका बीच उनी चर्चित भए। त्यही चर्चाको फलस्वरूप कुमुद अधिकारीलाई छत्तीसगढको एउटा साहित्यिक संस्थानले सम्मान गर्‍यो। त्यो सम्मान थाप्न अधिकारीजी रायपुर पुगे र मुख्यमन्त्रीद्वारा सम्मानित पनि भए। एक जना नेपालीले पाएको यो सम्मान नेपालमा अचर्चित रहेको देखी 'नेपाली'ले उनलाई यसबारे केही लेखेर पठाइदिने आग्रह गरेको थियो। त्यही हो यस छोटो लेखको जन्मको कारण। यत्ति भनेर त्यसमा मीनमेख नगरी यो सम्पादक पन्छ्छ। हाम्रा पाठकहरू के भन्छन्? - सम्पादक]

फागुन १ गते बेलुकी ७ बजे कटिहार रेलवे स्टेसनमा हाटेबजार एक्स्प्रेसमा चढेर आफ्नो आरक्षित बर्थमा मित्रद्वय मनु मन्जिल र सुमन पोखरेलका साथमा बस्दामात्र रायपुर पुगिने कुरामा आश्वस्त हुन सकें। आफ्नो देशको असहज परिस्थितिमात्र यात्राको थालनी निकै कष्टप्रद रह्यो। आ-आफ्ना बर्थमा तेर्सिसकेपछि मात्र विचारहरू एकोहोरिन थाले।

यो यात्राको सूत्रपात चार वर्षपहिले २०६१ वैशाख १ गते भएको थियो जतिबेला मैले इन्टरनेटमा नेपाली साहित्यिक पत्रिका 'साहित्यसरिता' सुरु गरेको थिएँ। लगातार तीन वर्षसम्म साहित्यसरितामा कविता, गीत, गजल, कथा, लघुकथा, अन्तर्वाता, संस्मरण, अनुवाद साथै हिन्दी विभाग पनि रह्यो। साहित्यसरिता त्रैमासिकको प्रत्येक अङ्कमा हिन्दी विभागअन्तर्गत एउटा नेपाली कथा र एउटा नेपाली कविताका हिन्दी अनुवाद रहन्थे।

साहित्यसरिताको चौथो वर्ष प्रवेशसँगै हिन्दी विभाग अलग्गिएर स्वतन्त्र हिन्दी साहित्यसरिता अस्तित्वमा आयो। नेपाली पत्रिकाको एउटा भागमा सीमित राख्दा धेरै हिन्दी पाठकहरूले रुचि राख्दैनन् भन्ने कुराको बोध भएर एउटा अलग्गै हिन्दी साहित्यिक वेब-पत्रिकाको सुरुवात गरेको हुँ। नभन्दै हिन्दी साहित्यसरिता अस्तित्वमा आउनेवित्तिकै यसले थुप्रै लोकप्रियता कमाएको छ। भारतलगायत अन्य देशहरूबाट प्रकाशित हुने वेब-पत्रिकाहरूमा हिन्दी साहित्यसरिताको लिन्क राखिएको छ र यसका पाठक ट्वाँतै बढेका छन्।

साहित्यिक पत्रकारिता र अनुवादमा सक्रिय भइरहेका यी वर्षहरूमा कहिल्यै सम्मान या पुरस्कारबारे सोचिएन या सोचन भ्याइएन। तर आश्चर्यमिश्रित हर्षले त्यतिबेला विभोर भएँ जतिबेला सृजन सम्मान, रायपुर छत्तीसगढबाट “तपाईंलाई गैरहिन्दी भाषी देशमा बसेर इन्टरनेटमा हिन्दी भाषाको सेवा र अनुवाद कार्य गरेबापत अन्तर्राष्ट्रिय लघुकथा सम्मेलन- २००८ मा ‘लघुकथा गौरव’ले सम्मान गरिँदै छ, कृपया फेब्रुअरी १६ र १७ मा आयोजना गरिने उक्त अखिल भारतीय साहित्य महोत्सवमा नेपालबाट विशेष अतिथि रूपमा पाल्नुहोला।” भन्ने बेहोराको इमेल प्राप्त भयो।

मैले कृतज्ञताका साथ सहयोग गर्ने र हौसला प्रदान गर्ने श्रद्धेय दादा श्री कमलमणि दीक्षितलाई सम्झिँ। साहित्यसरिताको प्रचार-प्रसारमा सहयोग गर्ने पत्रकार श्री केदार शर्मालाई सम्झिँ। साहित्यसरिता निर्माणदेखि सम्पादनमा समेत सहयोग गर्ने मित्रहरू मनु मन्जिल, मुकुल दाहाल, दिनेश पौडेल, श्रीधर शर्मा, शालिकराम ढकाल र टाइपिड अनि प्रुफमा सधैं सहयोग गर्ने पत्नी रञ्जना भएर खुसी बाँड्यौँ।

छैटौँ अखिल भारतीय साहित्य महोत्सवअन्तर्गत भएको अन्तर्राष्ट्रिय लघुकथा सम्मेलन- २००८ को उद्घाटन सत्र फेब्रुअरी १६ तारिख बिहान दस बजे दूधाधारी सत्संग भवन, मठापारा, रायपुरमा सुरु भयो। प्रमुख अतिथि लखनउका वरिष्ठ लेखक श्री केशरीनाथ त्रिपाठी थिए। अध्यक्षता प्रसिद्ध समालोचक, लेखक र प्रेमचन्द साहित्य विशेषज्ञ श्री कमलकिशोर गोयङ्गाले गरेका

थिए । अन्य अतिथिहरू विश्वनाथ सचदेव, सम्पादक— नवनीत मुम्बई, मोहनदास नैमिसराय, लेखक चिन्तक मेरठ, सुश्री पूर्णिमा वर्मन, सम्पादक अभिव्यक्ति अनुभूति, सारजहा, यु.ए.ई. आदिका साथमा मञ्चमा आसीन हुँदा, सिङ्गे नेपाल नै प्रतिष्ठित भएकै लाग्यो । सबै अतिथिहरूले पानसमा बत्ती बालेर र स्वर्गीय हरिठाकुर (सृजन सम्मानका संस्थापक, साहित्यकार) को चित्रमा माल्यार्पण गरेपछि कार्यक्रम औपचारिक रूपमा सुरु भयो । यस उद्घाटन सत्रमा थुप्रै पुस्तकहरू विमोचित गरिए र विशेष अतिथिका नाताले मैले पनि केही पुस्तकहरू विमोचित गरें । मेरो आफ्नै देशमा साहित्यकर्ममा लाग्दा धेरैले खिसीटचुरी गरेको सम्झिएँ तर मैले ठीक काम गरेको रहेछु भन्ने बोध पनि भइरह्यो । म कहाँको मोफसलको एउटा सामान्य साहित्यकर्मी र कहाँ चार करोड जनसङ्ख्या भएको राज्य छत्तीसगढको राजधानीको राष्ट्रियस्तरको कार्यक्रम ।

दोस्रो सत्र १२ बजे सुरु भएको थियो । यस विमर्श सत्रको शीर्षक थियो— लघुकथा: विषयवस्तु और शिल्प की सिद्धि । यस शीर्षकमा प्रमुख कार्यपत्र प्रस्तुत गरेका थिए जयप्रकाश मानसले । उक्त कार्यपत्रमाथि टिप्पणी प्रस्तुत गर्नेमध्येका एक जना हाम्रै साथी सुमन पोखरेल थिए ।

दुई बजे सुरु भएको दोस्रो सत्रको शीर्षक थियो— लघुकथा का वर्तमान सुप्रशिद्ध लघुकथा लेखक श्री अशोक भाटियाले प्रस्तुत गरेको प्रमुख कार्यपत्रमा मैले पनि टिप्पणी गर्ने मौका पाएँ । नेपाली र हिन्दी साहित्यका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण गरेपछि नेपालीमा लेखिइरहेका लघुकथाको उदारहण स्वरूप श्री हरिहर पौडेलको लघुकथा भोलिको हिन्दी अनुवाद कल पढेर सुनाएको थिएँ । गर्वको अनुभूति त्यसबेला भयो जब सबै विशिष्ट व्यक्तित्वहरूले “आजकी उपलब्धि आपकी लघुकथा कल” भने । यस कथाले उत्कृष्ट नेपाली साहित्यको प्रतिनिधित्व गर्‍यो र सारा नेपालीलाई गौरवान्वित तुल्यायो ।

बेलुकी सम्मान सत्रअन्तर्गत भारतभरिबाट आएका साहित्यिक व्यक्तित्वहरूलाई छत्तीसगढ राज्यका संस्कृति मन्त्री श्री कृष्णमूर्ति बाँधीले सृजन श्री सम्मानले विभूषित गरेका थिए । त्यसपछिको

लघुकथा वाचन सत्रमा मैले श्रीधर शर्माको लघुकथा आत्मज्ञान वाचन गरेको थिएँ भने सुमन पोखरेलले आफ्नै लघुकथा बौलाहा प्रश्नको हिन्दी अनुवाद वाचन गरेका थिए ।

दोस्रो दिनको पहिलो सत्र थियो— लघुकथा का भविष्य और भविष्यकी लघुकथा । यस शीर्षकमा कार्यपत्र पेस गरेका थिए सुप्रसिद्ध व्यङ्ग्यकार गिरीश पड्डजले । यस सत्रमा हामीले सुन्यौँ मात्रै, टिपणी गर्ने मौका मिलेन ।

दोस्रो दिनको दोस्रो सत्र अथवा अन्तिम सत्रमा छत्तीसगढ राज्यका मुख्यमन्त्री डा. रमण सिंहले २० ओटा पुस्तकहरूको विमोचन गरे र ३५ जना भारतका र विदेशी स्रष्टाहरूलाई सम्मानित पनि गरे ।

कुनै औपचारिक आसन ग्रहण बिनै सुरु भएको कार्यक्रममा मुख्य मन्त्रीसँग अरू पाँच जना वरिष्ठ साहित्यकारहरू मञ्चमा थिए । बाँकी सहायक मन्त्रीहरूले दर्शक दीर्घामा स्थान लिए । मैले आफ्नो ठाउँ सम्झें जहाँ आसन ग्रहणमा घन्टौँ समय बर्बाद हुन्छ र दर्शक दीर्घामा भन्दा मञ्चमा मानिसहरूको भीड हुन्छ ।

साहित्य भनेपछि हुरुकै हुने मुख्यमन्त्रीले उभिएको उभियै २० ओटा पुस्तकहरू विमोचन गर्दा र मलगायत ३५ जना स्रष्टाहरूलाई सम्मान गर्दा उनीहरूप्रति अगाध श्रद्धा जागेर आयो । उनले ती बीसओटा पुस्तकहरू दुई महिनामै पढिसक्छन् रे । रातीको बाह्र बजेदेखि दुई बजेसम्म उनको पढ्ने समय रे । हाम्रा मन्त्रीहरूले कहिले यसरी पढ्लान् ?

त्यसपछि अर्को दिन हामी मीठा अनुभूति र ठूलो सन्तुष्टि लिएर फर्कियौँ । भारतीय साहित्यिक हस्तीहरूको प्रेम हामीसँग थियो, र सबभन्दा ठूलो कुरा नेपाली भनेका चौकीदार र दरवान मात्र होइनन् है भन्ने कुराको अनुभूति हामीले उनीहरूलाई दिनसकेका थियौँ ।

भ्रमको भ्रम

— श्री ओम श्रेष्ठ 'रोदन'

[श्री ओम श्रेष्ठ 'रोदन'को यो पहिलो लेख हो 'नेपाली'मा। 'मधुपर्क'का सम्पादक 'रोदन'जी चिनाउनुपर्ने नाम होइन, प्रसिद्ध छन् उनी। तर यो लेख उनीसँग छापन माग्दा सम्पादकले उनको केही महिनाको 'पाताल-प्रवेश' भरखरै मात्र सकिएको थियो। त्यही पाताल-प्रवेश भोगाइको आभास देख्यो सम्पादकले यसमा। त्यसको स्वाद अरूले पनि पाउनुन्? — सम्पादक]

भ्रममा हुँदा भ्रमको आभास हुँदैन। भ्रममा पौडनुको मज्जा आफ्नै प्रकारको हुन्छ। त्यसैले भ्रमलाई मीठो मानेर भ्रमको स्वादिलो सपना हेर्न रुचाउँछु म। त्यसैले भ्रमहरूको पर्दा उघारेर पनि भ्रमकै कारागारमा कैदी बनेको छु। त्यसैले हो कि केही कुरालाई टाढाबाट अनुमान गरेर नजिकबाट बुझ्न सकिरहेको छैन। नजिकबाट रुन् बुझ्न सकिरहेको छैन। बत्तीमुनिको अँध्यारो बनेको छु। त्यसैले हतारमा भरिन्छु र फुर्सदमा पछुताउँछु। यस्तै भएँ म जादुनगरीमा पुग्दा। नगर्दा र नभन्दा पनि हुने विषयमा भुइँ छोड्ने गरी मच्चिएँ कि। यद्यपि त्यस्तो कुनै अभीष्ट थिएन र हैन पनि।

अमेरिकाको आकर्षण टेलिभिजनको आकर्षक विज्ञापनमा अर्धनग्न सुन्दरीको शरीरजस्तै छ। यो मुलुक प्रवेश गर्न सकिने तर निस्कन नसकिने देश हो। निस्किएकाहरूलाई बुद्धिमानी मानिँदैन हाम्रा समाजमा। त्यस्तै अनुभूति भयो दोहराएर। यो मुलुक महाभारतको चक्रव्यूह जस्तै छ, अभिमन्यूले निस्कन नजानेर मर्नु परेजस्तै।

यो मामलामा म दुवैपटक अयोग्य र असफल प्रमाणित भएको छु। आफूलाई खनेर जतिपटक जोख्दा पनि जित्न सकिनँ। जीवनलाई कलात्मक बनाउन नजानेको हुँला। जीवनका किरिडमिरिड रेखाका गणितलाई मिलाउन जानिनँ। जीवनमा कहिले अलजेब्राका फर्मूला खोज्ने अभ्यास नै नगरेजस्तो भएँ कि भन्छु। तर बस्नेहरू गर्वले दिन कटाएका छन्। जतिसुकै पीडाका भजन गाउनेहरू पनि औँला भाँचीभाँची अमेरिका बसेको वर्ष बढेकोमा अग्लो ठान्छन्। आफूलाई मान्छेबाट टक्सारको टक छान्ने मेसिन बनाउँछन्। मौका पर्दा

राष्ट्रियताको कृत्रिम अत्तरको वास्ना सुँघाउन पछि पर्दैनन् । देशको अव्यवस्थाको अत्तो थाप्नेहरू आफू भने दिनको एक घण्टा पनि व्यवस्थित बन्न सक्दैनन् । गाउँमा टुकी बालेर रात कटाउने आमा, चुहिएको छानाको प्वाल मिलाउँदै दिन बिताउने वृद्ध विरामी बाबुलाई अलिकति डलर मन्चिनेहरू पनि खुसी छैनन् भन्छन् तर खुसी छन् । यस्तै अर्थ लगाउन सकिन्छ । एक जना अमेरिकी बन्न खोज्ने नेपाली मित्रले भनेको बिर्सेको छैन मैले । उनी आएको आठ वर्ष भयो रे । उनले दोस्रो वर्षमा गिनकार्डको लागि दरखास्त हालेको अहिलेसम्म पाएको छैन । कार्ड नपाउँदै देश छोडेमा फेरि फर्किन पाइँदैन । त्यसैले उनी आफ्नो बाबु मर्दा दागबत्ती गर्न पनि आउन पाएनन् रे । उनी भन्थे, बाबु मरेकोमा थोरै दुःख लागेको थिएन तर के गर्नु ? म गए पनि नगए पनि मरेका बाबु फेरि बाँच्ने होइनन् । बरु म नेपाल गएको भए मेरो गिनकार्ड पनि हुन्थेन र म फर्किन पनि पाउँदिनथेँ । म बाँचेरै पनि मेरा सन्तानहरूको भविष्य चकनाचुर हुन्थे । अचम्म लागेको थियो, आफूलाई जन्म दिने बाबुलाई अमेरिकाको बसाइसँग तौलेको देख्दा । बाबुको मृत्युभन्दा ठूलो गिनकार्ड बनेकोमा ।

के सबै कुरा पैसासँग साटिन्छ ? के सबै कुराको मूल्य हुन्छ ? मलाई लाग्दैन । निद्रा, भोक, परिवार, समाज, संस्कृति गुमाएको मूल्यको हिसाब गर्न जानियो भने त्यहाँको कमाइ पक्कै नाफादायक हुन सक्दैन । काम गर्न जानेहरूको के कुरा ? अमेरिकीहरू तीस प्रतिशत मात्र राम्रोसँग पूरा निदाउँछन् । बाँकी सत्तरी प्रतिशतले पूरा निद्रा सुत्न पाउँदैनन् । त्यसैले मानिसहरू बस, रेल वा कुनै पनि ठाउँमा फुर्सद हुनासाथ आँखा बन्द गरेर बस्छन् भनेर भर्खरै अमेरिकाको एक टेलिभिजनमा देखाएको रिपोर्ट निकै घत लागेको थियो । अरू सबै कुरा किन्न सकिन्छ । महँगा ओछ्यान किन्न सकिन्छ तर निद्रा किन्न सकिँदैन । पाएको र हातले गनेको मात्र सम्पत्ति हुँदैन । हरेकको मूल्य हुन्छ । मलाई सधैं यसरी नै जितिरहन्छ र यो जिताइ नै सुखको जिताइ हो भन्ने मेरो ठहर छ ।

बाइ वान गेट वानको जमाना छ अहिले । यस्तो व्यावसायिक युगमा मिस मच एन्ड गेट वान गर्न सकिँदैन म । खुला र स्वतन्त्रताको नाममा शरीरभरि साइला बाँध्न चाहन्नँ म । जीवनको

सुखको राजीनामा गर्न हस्ताक्षर गर्न सकिदैनं म । त्यसैले कमलो भए पनि फुस्रो भए पनि माटोलाई सलाम गर्न अलिकति पनि अन्टेरो लाग्दैन मलाई । जतिसुकै रोगले जीर्ण भए पनि आमाबाबुलाई श्रीपेच बनाउने मान्छे म । परायाको राम्रो भए पनि आफ्नो मौलिकता, आफ्नो परम्परा र पनलाई छातीमा राख्ने मान्छे म । श्रमसँगै पैसामात्र साटेर कतिन्जेल बस्न सक्छु र अमेरिकामा ? जतिसुकै सुविधा भए पनि अँध्यारोमा निस्सासिएको अनुभूति गरेपछि को पो रहिरहन सक्छु र ।

थाहा नभएको होइन । देशमा कुनै पनि कुराको व्यवस्था छैन । हिँड्ने बाटो राम्रो छैन । नदी, ढल बनेकाले दुर्गन्ध बेहोर्नुपर्ने । पेट्रोल, डिजेल र ग्याँसको सिलिन्डर पाउँदा चिट्ठा परेको जस्तो भाग्यमानी ठान्नुपर्ने । आधा दिनजस्तो बत्ती नबल्ने । पानी र धाराको समन्वय नै नहुने । यी सबै छैन, पाइँदैनले हुनसम्म विकास गरेको छ देशमा । सदाको हडताल र बन्दले न चाहेको ठाउँमा पुग्न सकिन्छ, न सवारी साधन प्रयोग गर्न पाइन्छ, चाहेको किन्न पाइँदैन, चाहेको बेचन पाइँदैन । थाहा भएकै हो प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र र गणतन्त्रको शङ्ख बजेदेखि न जनताको अधिकारको सुरक्षा छ न स्वतन्त्रताको रक्षा भएको छ । सदाको त्रासदिपूर्ण स्थितिले बालिग भएकाहरूभन्दा बढी पीडित बालकहरू भएका छन् ।

थाहा भएकै हो, दुई दर्जनभन्दा बढी वर्ष जागिरे भएर बनाएको घरको ऋणले थिचेको थिच्यै छ । भारी बोक्ने मान्छे थाक्दै गएपछि बोकेको सामानको भारी बह्दै गएजस्तै बढेको छ ऋणको भारी । मिल्ने र हुने भए परिवार नियोजन गरिदिनुहुन्थ्यो ऋणको । यो पनि सक्ने कुरा भएन ।

यी सबै भएर पनि डलरको डोरीले बाँधिन सकिन्नं म । सुनको पिँजडामा थुनिन सकिन्नं । भए पनि नभए पनि खुल्ला आकाशमै पखेटा खोलेर उड्न चाहेपछि आकाशको उचाइ र आकाशको प्रदूषणसँग के सम्बन्ध हुँदोरहेछ र ?

जीवनको कुनै मोडमा जानेर नजानेर कसैलाई हाँटेर टारियो होला, फुक्याइयो पनि होला । त्यो क्षण सुखद जस्तो भयो पनि होला र गोडामा गाडिएर निकाल्न नसकेको काँडा जस्तै पनि बन्यो

होला । यी सन्दर्भका कुरा मात्र हुन् । तर आफूलाई कहिले ढाँट्न सकिएन । यो चट्टान जस्तो जब्बर सत्य हो । तर पनि समय शक्तिले गर्दा कताकता आफूलाई ढाँट्न खोजेँ भन्ने पीडाबोध भइरहेको छ । अलिकति भए पनि आफैलाई ताछेर चहराइरहेको छ । भेल आएको नदीमा ढलपलाउँदै नाउजस्तै खिइरहेको छु । गगनचुम्बी महलको शिरबाट भुइँमा हेर्दा जस्तै भाउन्न भएको छु । के गर्ने असन्तुष्टिको कुनै औषधि हुँदो रहेनछ । मनभित्र आँधी चलेपछि बाँकी रहँदो रहेछ र सबै उडाइहाल्दो रहेछ ।

भने पनि नभने पनि म भ्रममा छु, विवादरहित भ्रममा । यसैले मलाई बाँधेको छ, यसैले अत्याइरहेको छ । इन्द्रजालजस्तो सत्य र भ्रम एकसाथ । हो नि नजानेर गल्ती गर्न गाह्रो हुँदैन । जानिसकेपछि गल्ती गर्न सजिलो हुँदैन । त्यसैले भ्रमलाई चस्मा लगाएर हेर्नेहरूको कुरा छोडौँ । चपाएर निल्न सक्नेहरूको कुरा छोडौँ । भन्छन् नि, हरामसँग राम पनि डराउँछ ।

बोलेर केही नभन्नु, सुनेर केही नबुझ्नु र नबुझेजस्तो गर्नु फरक कुरा हुन् । कसको मनमा कसले छापामान्न सकिन्छ, र ? औपचारिकताको जामा लगाएर नाचन थालेपछि कसको के लाग्छ र ? अरूको के कुरो । आफू नै त्यस्तै, भ्रम हो भनेर जानेर, त्यागन नसक्ने फ्याँकन नसक्ने मान्छे म । त्यसैले फेरि भन्छु, भ्रमको प्रतिकार गर्न नसकेर भ्रमको मीठो स्वाद लिइरहेको छु । साँच्चै, भ्रममा बाँच्नु पनि एक प्रकारको मज्जा हुँदोरहेछ ।

व्यग्रतापूर्वक पर्खिएको [जगदम्बा-श्री र मदन पुरस्कार] समर्पण समारोह

– डा. वीणा पौड्याल

[मूर्तिविज्ञानमा विद्यावारिधि गर्ने, विदुषी वीणा पौड्यालले मदन पुरस्कार वितरण समारोहमा पहिलोपटक उपस्थित हुँदाको रोचक संस्मरण लेखेर पठाउँदा, सम्पादक दङ्ग पत्न्यो भन्यो भने असत्य हुँदैन। गुठीको मुखपत्र भएको 'नेपाली'का लागि यस्तो लेख त आफ्नै वस्तु भयो— आफ्ना कलेवरका लागि 'कच्चापदार्थ'। विदुषी वीणाको यस लेखमा 'नेपाली'को नियमानुसार सम्पादकले निकै 'ताछतुछ' गर्नुपत्न्यो। लेखमा प्रयुक्त राम्राराम्रा आदरार्थी शब्दहरू कुनै (इच्छा नलागी नलागी) सामान्यीकरण गर्नु सम्पादकले। अनि कुनैलाई चाहिँ अलिकति 'घुमाइयो'। यसका लागि विदुषी वीणासँग सम्पादक माफी चाहन्छ। – सम्पादक]

काठमाडौँ उपत्यकामा दिनहुँ दस-बीसओटा कार्यक्रम भैरहन्छन्। जसमध्ये मलाई पनि एकदुईओटाको निम्तो आइरहन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर र दस जोड दुईका नियमित कक्षा स्वअध्ययन र लेखन, घर-गृहस्थी, चाडपर्व, सङ्घ-संस्था आदिले कुनै न कुनै रूपमा छोपिरहने भएकाले, आफैले बोल्नुपर्ने, कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुपर्ने, टिप्पणी गर्नुपर्ने वा आफूलाई सारै रुचि भएको विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रममा मात्रै गएर अरूमा असमर्थता जनाउनुपर्ने बाध्यता रहेको तथ्य म नम्रतापूर्वक यहाँ व्यक्त गर्न चाहन्छु।

तर केही यस्ता सभा-सम्मेलन पनि छन् जसको निम्तो व्यग्रतापूर्वक पर्खिइन्छ र त्यहाँ जान पाए आफूलाई भाग्यशाली ठानिन्छ। मेरो निम्त जगदम्बा-श्री र मदन पुरस्कार वितरण समारोह त्यस्तैमध्ये एक थियो।

कमल बाबु (कमलमणि दीक्षितको साधारणतः बोलाइने नाम) ले २०६२ भदौमा पाटनढोकामा जम्काभेट हुँदा नौरथामा सम्पन्न हुने मदन पुरस्कार वितरण कार्यक्रममा आउने मौखिक निम्तो दिएका

थिए तर घरायसी कार्यले गर्दा त्यो कार्यक्रममा सहभागी हुन पाइँन । एकवर्षभरि नै थकथक लागिरह्यो । त्यसपछि २०६३ असोजको महिनामा निश्चित गरिएको मदन पुरस्कार वितरण समारोहको निम्तो मैले टेलिफोनमार्फत प्राप्त गरें । गजेन्द्र काका (गजेन्द्रनाथ रेग्मी, कार्यालय सचिव, म.पु. गुठी)ले फोनबाट स्थान र समयको जानकारी दिएको सम्झन्छु । नौरथाको बेला भएकाले अन्य विविध काम पन्छाएर, मिलाएर मैले त्यस कार्यक्रममा भाग लिने समय निकालें । साँचै हो, खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन । पुरानो बसपार्कबाट पाटनढोका जाने २६ नं. को बस चढें । माइतीघर पुगेपछि वरिष्ठ पत्रकार पुरु रिसाल र प्रा. लेखक डा. सुरेन्द्र के.सी. पनि त्यही बसमै चढे । भलाकुसारीपछि मैले डा. के.सी.लाई आफू पहिलोपल्ट मदन पुरस्कार वितरण समारोहमा जान लागेको बताएँ । उनको पनि पहिलोपल्ट नै रहेछ । थापाथलीको पुल तरेर कुपण्डोल, हिमालय होटेल पार गर्दै हाम्रो बस पाटन क्याम्पसअगाडिको बस पार्कमा रोकियो । पूर्वपट्टि उभिएको आकर्षक कलात्मक सेतो रडको पाटनढोकाले सुन्दर सहर ललितपुरमा हामीलाई दुवै हात फैलाएर मधुर मुस्कानसहित स्वागत गर्‍यो । दक्षिणतर्फ हुलाक घरसँगै जोडिएको श्रीदरबारटोलको ढोकाभिन्न प्रवेश गर्दा पुगिने मदन पुरस्कार पुस्तकालयको बाटो प्रयोग नगरेर आज हामी रातो बङ्गला स्कूलको मार्गबाट भित्र पर्‍यौँ । भित्र पस्दापस्दै सिमसिमे पानी त दर्कन थाल्यो । ढोलाभिन्नको कच्याककुचुक परेको सानो छाता खोलेर टाउको जोगाउँदै समारोह स्थलको लागि तयार पारेको हलमा प्रवेश गरियो । बाँसुरीबाधक जीवन आलेज्यूको सुमधुर धुनले चिसोचिसो वातावरणलाई मन तातो बनाउँदै लग्यो । राममणि रिसाल दाइले आफू बसेको मेचनजिकै बस्न बोलाएपछि हामी सँगै बस्यौँ । सँगै बसेकी बहिनी नवीना श्रेष्ठले आफ्ना दुईओटा पुस्तकहरू १. मातृ विलाप (शोक कविता) २. बाँडिएका सपना (कथासङ्ग्रह) मलाई उपहार स्वरूप दिइन् । धन्यवाद टक्राउँदै गाताको अगाडिपछाडि पढेर ढोलामा पुस्तकहरू कोचें । ३:३० भैसकेको थियो । कार्यक्रमका दुई व्यौलाहरूको आगमनसँगै समारोहले औपचारिक रूप धारण गर्‍यो ।

जगदम्बा-श्री र मदन पुरस्कार प्राप्त गर्ने महारथीलाई बेहुला भन्ने चलन मदन पुरस्कार गुठीमा छ । त्यसैले यस स्मरण लेखमा पनि त्यही शब्द प्रयोग गरिएको छ ।

यता वसन्त थापा (ऋतुराज)ले सहज र आकर्षक ढङ्गले कार्यक्रम सञ्चालन गरेर पाहुनाहरूलाई मुग्ध पार्दै थिए । बेलाबेलामा ऋतुराजजीको हाँस्य र व्यङ्ग्यले उमन लागेका एक दुईजना आगन्तुक पनि रमाइलो मानेर हाँस्न थाल्दथे । कुनै पनि कार्यक्रम सफल, रमाइलो र चुस्त बनाउन सभासञ्चालकको ठूलो भूमिका हुन्छ भन्ने तथ्य वसन्त थापाको रोचक प्रस्तुतिबाट मैले महसुस गरें ।

औपचारिक रूपमा सभाको सभापति चयन नगर्ने परम्परा रहेको यस सभाको मञ्चमा अध्यक्ष कमलमणि दीक्षित, विद्वद् प्रवचन दिनको लागि विराटनगरबाट आएका प्रा.डा. बालकृष्ण पोखरेल, जगदम्बा-श्रीद्वारा सम्मानित श्री भैरव रिसाल, मदन पुरस्कारद्वारा सम्मानित श्री कृष्ण धरावासी आदि विराजमान थिए । आ-आफ्ना क्षेत्रका मूर्धन्य यी व्यक्तित्वहरूलाई हेर्न र सुन्न अन्य सबै पाहुनाजस्तै म पनि आतुर थिएँ ।

प्रा.डा. बालकृष्ण पोखरेलज्यूको लामो अध्ययन, अनुसन्धान र मननपछिको विद्वद् प्रवचन सारै नै ज्ञानवर्धक थियो । फूटो नबोली भन्नुपर्दा मेरो लागि त धेरै नै नयाँ तथ्यहरू त्यहाँ थिए । पोखरेलज्यूकै विचारमा सहमत हुँदै जातिको अध्ययन आफैमा एक जटिल कार्य हो भनेर ठोक्नुवा गर्न मन लाग्दछ । यसको कारण के हो भने जाति मिश्रण, धर्म परिवर्तन, स्थल परिवर्तन, युग परिवर्तन आदि यस्ता कुरा हुन् जसले हामीलाई मगज खियाउन र कलम चलाउन अप्ठेरो पारिदिन्छन् ।

पुरस्कार वितरण समारोहको अर्को रोचक पक्ष भने पुरस्कृत व्यक्तित्वलाई प्रतिष्ठित अरू दुई जनाले दायाँ-बायाँ समातेर (ओल्काई) मञ्चमा उकाल्नु थियो । शब्द ओल्क्याएर र कार्य दुवै नै रोचक र नौलो थिए । भैरव रिसालज्यूलाई श्री सत्यमोहन जोशी, श्री डा. वासुदेव त्रिपाठी र कृष्ण धरावासीज्यूलाई श्री नायव बडागुरुज्यू

डा. माधवप्रसाद र श्री डा. केदारभक्त माथेमाज्यूले दुवै पाखुरा समातेर ओल्क्याई सभाको वातावरण रम्य बनाए ।

मञ्चको एक कुनामा गजेन्द्र रेग्मी पुरस्कार प्रदान गर्ने चाँजोपाँजो मिलाउँदै बसेका देख्दै थिएँ । सिँगारिएको सानो नाङ्लोमाथि सिपालु हातले उनेको दुवोको फरफराउँदो माला, सँगै मगमग बास्ना आउने फूलहरूको सुन्दर माला, पुरस्कारको राशि र बीचमा दीप प्रज्वलन सबै नै मनमोहक थिए ।

पुरस्कार वितरण समारोहको अर्को परम्परा फुनै उल्लेखनीय छ । दान दिँदा दिनेको हात माथि र लिनेको तल हुन्छ तर यहाँ पुरस्कार प्रदान गर्दै सम्मान गर्न लागेकाले लिनेको हात माथि र दिनेको तल हुँदो रहेछ । गुठीका अध्यक्षज्यू कमल बाबुले प्रसन्न मुद्रामा पुरस्कृत दुवैलाई सिँगारिएको सानो नाङ्लो थमाएको दृश्य मोहक लाग्यो । भैरव रिसाल र कृष्ण धरावासी दुवैका पत्नीहरूलाई मञ्चमै बोलाएर पुरस्कारको राशि जिम्मा लगाएको र उनीहरूले कोलामा राखेको दृश्य फुन् रमाइलो थियो ।

गुठीका अध्यक्ष कमलमणि दीक्षितज्यूको स्वागत भाषणबाट प्रारम्भ भएको सभा प्रा.डा. बालकृष्ण पोखरेलज्यूको विद्वद प्रवचन, व्यौलाद्वय रिसालज्यू र धरावासीज्यूको गरिमामय उद्गार र गुठीका सदस्य-सचिव कुन्दमणि दीक्षितको अनुपस्थितिमा उनकै भाइ कनकमणि दीक्षितको धन्यवाद ज्ञापनबाट सभाको समापन भयो । सभा विसर्जनपछिको अर्को स्मरणीय रमाइलो क्षण भने पुरस्कार जगदम्बा-श्री तथा मदन पुरस्कारद्वारा सम्मानित व्यक्तित्वहरूको बारेमा डा. चेतबहादुर कुँवरद्वारा तयार पारिएको गतिलो ग्रन्थ र त्रैमासिक पत्रिका 'नेपाली' (१८७) को वितरण थियो । सही गर्दै पुस्तक लिने क्रमपछि भने पस्केको व्यञ्जन खाने थियो । त्यो दिन मलाई व्यक्तिगत कामले साढे हतार हुँदाहुँदै पनि पुरस्कार थलोसँगै आँगन जोडिएको माइतीघर नटेकीकनै भए पनि सरस्वतीको मन्दिरमा पाकेको प्रसाद ग्रहण गर्ने अठोट गरें । लाम लागेरै पुरी, फुरुनदाना, खीर, जेरी र चियाको स्वाद मज्जाले लिएँ । विभिन्न क्षेत्रका विद्वान् विदुषीहरूसँग बसेर चियाको चुस्की लिँदा स्वाद चौगुना भएको थियो । फुन् कमल बाबु,

हेमराज ज्ञवाली, रूपा जोशीसँगको वार्तालापले चिया पानमा मधुरता थप्यो । जगदम्बा रानीको फोटो हेर्दै उनको दरवारको आँगनमा टेक्दा आफ्नो स्कूले जीवनको मीठो याद पनि आयो ।

वि.सं. २०२०-२०२४ सालसम्म मैले मदन स्मारक (मेमोरियल) स्कूलमा अध्ययन गरेकी थिएँ । त्यहाँको वार्षिक कार्यक्रमको मीठो याद अझै ताजै छ । पहिलो ट्युनिक, सेतो ब्लाउज लगाएर स्कूल गएको, सरस्वतीमाताको प्रार्थना गरेर कक्षामा पसेको, ठूलो उज्यालो मुहारकी रानी जगदम्बाको विशेष कार्यक्रममा उपस्थित र पुरस्कार वितरण मलाई हिजै हो जस्तो लाग्दछ तर फर्केर हेर्दा ४०-४२ वर्ष बितिसकेछ । कक्षा आठसम्म मैले मदन मेमोरिएल स्कूलमा पढेँ । त्यसबेला हामीलाई पढाउने, ज्ञानगुन सिकाएर असल बाटो समात्न प्रेरणा दिने आदरणीय गुरुआमाहरूप्रति यसै लेखमार्फत श्रद्धापूर्वक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । प्रधानाध्यापिका सानुनानी राजकर्णिकार, कलावती मिस, भूमा मिस, अञ्जु मिस (श्रीमती कमल दीक्षित) सत्य माया मिस, कमला मिस, ज्योति मिस, सोनी मिस, विद्या मिस, हिन् मिस आदिलाई सम्झ्दै नमस्कार टर्काउने मौका पाएँ, त्यस दिन मैले । हाम्रो स्कूलको चारैतिर दुईतले भवनबीचमा चौर र पूर्वतर्फ मदनशमशेरको अर्ध कदको सालिक थियो । मलाई त्यो सालिक बेलाबेलामा नियाल्न खुबै रमाइलो लाग्दथ्यो । नौ-दस वर्षको उमेरमा लागेको कुतूहल प्रतिमा, मूर्ति, सालिक नियाल्ने, खोतल्ने रहर पैंतीस वर्ष पूरा भएपछि प्रतिमा विज्ञान (Iconography) मा बनारसको हिन्दू विश्व विद्यालय (बिएचयू) बाट विद्यावारिधि गरेपछि पूरा भयो । २०६३ सालको पुरस्कार समारोहमा सरिक भएपछि आफ्नो स्कूल बेलाका मधुर क्षण ४०-४२ वर्षपछि एकपल्ट फेरि ताजा भयो । आतिथ्य स्वीकार गर्न सम्झेर निम्तो पठाएकोमा मदन पुरस्कार गुठीलाई धन्यवाद दिँदै विषयको विट मार्ने अनुमति माग्दछु ।

‘खसखस’सँग खासखुस

– कमल दीक्षित

[नेपाली पूर्णाङ्क २०० निकै ठूलो हुने भएकाले त्यसको अधिल्लो चाहिँ अङ्क ‘काम चलाउ’ सानैले काम चलाऊँ भन्ने जमर्को गयो सम्पादकले। नभन्दै ३५ पृष्ठतिर पुगेर यो अङ्किएछ। चालीस पृष्ठ त पुऱ्याउनै पर्ने अलिखित नियम छ ‘नेपाली’को। त्यसैले प्रेसबाट ‘काम रोकियो’ भन्ने खबर आयो। अनि सम्पादकले पुनः खोजखाज गर्नुपऱ्यो। गऱ्यो। अरुै पुगेन ! अनि हालेको हो यो सानो लेखोट। सम्पादकले गत जाडोमा लन्डनबाट वासिङ्टनमा पठाएको चिठी एउटा फेला पऱ्यो। त्यसैलाई ताछ्तुछ पारेपछि लेख त होइन, एउटा लेखोट बन्यो। ‘नेपाली’को इज्जत जोगियो।

पुनः विचार गर्दा लाग्यो एकदुईओटा कुरा त परेकै रहेछन् यसमा सूचनामूलक। नेपालीहरूले सुनिराख्नुपर्ने, बुकिराख्नुपर्ने कुरा हुन् ती भन्ने लाग्छ सम्पादकलाई। पढ्नेहरूलाई के लाग्छ, कुन्नि ! – सम्पादक]

अचम्म हैन त ? अरु, ऊर्ो भाषामा भनूँ भने उदेकै हो– म ऐले बेलाइत (लन्डन) मा बसेर अमेरिका (युएस) को नेपाली वेब-पत्रिका ‘खसखस डटकम’ हेर्दै छु।

त्यसो त गएको हप्ता नेपालमा आफ्नै घरमा बसीबसी पहिलोपटक त्यस वेब-साइटको स्वाद चाखेको हुँ, त्यो पनि अचम्मसँग ! मलाई एउटा इमेल आयो, कैल्यै नचिनेका एक जनाको- “डियर कमल दाइ, नमस्ते फ्रम युएस” भनेर। सुरुमै लेखिएको थियो- “तपाईं मलाई चिन्नुहुन्न पक्कै। तर म तपाईंलाई चिन्दछु।” म ऊन् जिल्ल परें। को हो यो लेख्ने भनी घोट्लिएँ एकै छिन किनभने इमेलको पुछ्छारमा लेखिएको नाम वासु श्रेष्ठ थियो। मैले चिनेका दुइतीन जना वासु श्रेष्ठहरू छन् तर ती नेपालमै छन्, अमेरिका पुगेका छैनन्। त्यसमाथि मैले चिनेका वासु श्रेष्ठहरू पाका पुरुष छन्, बूढा नै भनूँ। उनीहरू वेब-साइट चलाउने खालका होइनन्। भने यी नयाँ वासु श्रेष्ठ को हुन् भनेर मैले ठम्याउन सकिनँ। तर त्यसले खासै फरक पारेन मलाई किनभने त्यहाँ वासुजीले मलाई उनको ‘खसखस

डटकम' हेर्ने आग्रह गरेका थिए । मैले तत्काल त्यो खोजेर हेर्ने ।
 त्यहाँ मैले जे देखें, जे पढें, जे सुनेँ मलाई राम्रो लाग्यो । सात समुन्द्र
 पारि एउटा नेपाली 'केटा'ले त्यसरी अमेरिकामा नेपाली वेब-पत्रिका
 चलाउनु र चलाइराख्नु चानचुने कुरा होइन जस्तो लाग्यो । प्रशंसनीय
 मानें मैले त्यस प्रयासलाई । कवि-लेखकहरूको आवाज पनि सङ्कलन
 गरिएको रहेछ त्यहाँ- उनीहरूको रचना उनीहरूकै स्वरमा अनि
 अन्तर्वार्ताहरूमा समेत । यो फुनै महत्त्वपूर्ण लाग्यो मलाई । मैले त्यही
 कुरा लेखेर पढाएँ वासुजीलाई ।

त्यसपछि मलाई अनुरोध गरे वासुजीले एउटा लेख 'खसखस'का
 लागि लेखिपठाउने । म अष्टेरोमा परें- किनभने मैले साधारणतः लेख्ने
 कुरा उनका पाठकहरूलाई चाख लाग्ने हुँदैनन्, निरस हुन्छन् । 'के
 लेखूँ ?' भनेर सोधें मैले । उनको जवाफ अठ्ठ मार्मिक थियो "तपाईंले
 जे लेखे पनि स्वागत छ, हाम्रा पाठकले त्यही मन पराउने छन् !"
 अरे ! अब मैले आनेकाने गर्ने ठाउँ थिएन । तैपनि के लेख्ने भन्ने
 दुविधामा परिरहेकै बेला म केही दिनलाई बेलाइत आइपुगें । यहाँ
 मेरो केही काम थिएन- घुमघामबाहेक ! तर जनवरी महिनाको
 बेलाइत घुमघाम गर्ने ठाउँ होइन रहेछ । दिनभर घर बस्ने र टिभी
 हेर्ने मात्र हुँदो रहेछ । र नै हो मैले यो खाली समयको सदुपयोग गर्न
 र वासुजीलाई पठाउने लेख लेख्न उपयुक्त देखेको !

बेलाइत आएपछि सबभन्दा पहिले मेरो भेट भयो 'मन्टी
 रेस्टुराँ'का मालिक महन्त श्रेष्ठजीसँग । गएको महिना महन्तजी नेपाल
 आएका थिए । त्यसैबेला मेरो उनीसँग चिनजान भएको थियो त्रिभुवन
 विश्वविद्यालयको 'सेडा' कार्यालयमा । 'लन्डन आउनुभयो भने अवश्य
 भेटनुहोला' भनेका थिए उनले । मैले हुन्छ त भनेँ तर त्यसबेला
 मेरो यता आउने कुनै कुरै थिएन । एउटा संयोगै हो, मैले मेरी
 नातिनी (कृपा जोशी) को निम्ता पाएँ । अकस्मात् मैले यता
 आउनुपुग्यो केही दिनलाई । र म ऐले यहाँ छु, लन्डन भन्दा केही
 बाहिर सर्रेभा, किङ्सटनमा !

अब अलिकति महन्त श्रेष्ठजीबारे । उनी एक जना लब्धप्रतिष्ठ
 अध्यवशायी हुन् नेपाली 'आन्य प्रनर' । बेलाइत आएको तीस वर्ष पनि

नपुरद्वै उनले यहाँको नेपाली समाजमा एक जना सफल व्यापारी, उद्योगपतिको नाममा सम्मान कमाएका छन्। तर महन्तजीले आफ्नो सम्पन्नता र सफलता आफैमा सीमित नराखेर नेपाली समाज र संस्कृतिको संवर्द्धनतर्फ पनि हात बढाएका छन्। म त्यसैबाट उनीप्रति आकृष्ट भएको हुँ। वास्तवमा उनको गत महिनाको नेपाल-यात्रा त्यसै दिशातर्फ चालिएको रहेछ। 'सेडा' का प्रोफेसर डा. रमेश ढुङ्गेलको निर्देशनमा महन्तजीहरूले एउटा डुकमेन्टरी चित्र (डकु-ड्रामा) निर्माण गर्दै रहेछन् "जङ्गबहादुर इन लन्डन" भन्ने। जङ्गबहादुर राणा वारेका ३-४ ओटा पुस्तक लेखेका नाताले नै उनले मलाई 'सेडा'को मेलामा बोलाएको रहेछ। महन्त श्रेष्ठ र रमेश ढुङ्गेलको प्रयास सफलतामा पुग्यो भने नेपालको लुकेको पुरानो गौरव विश्वसामु पुग्नेछ। आशा गरूँ त्यो दिन चाँडै आओस् !

'खसखस'का लागि लेख लेख्न बस्ता खासखास कुरा भएनन् यसपटक खस्याडखुसुडमात्रै भयो। यसमा पनि कसैलाई चाख लागेको चाल पाएँ भने फेरि खुसखुस गरूँला। ऐललाई भने यत्तिकै !

लन्डन १५ जनवरी २००५

(पृष्ठ २ को बाँकी)

होलान् । उनीहरूलाई कमल दीक्षित यसो भन्छः “पहिलो कुरा त के भने कमल दीक्षित यस पत्रिकाको सम्पादक हो । आफ्नै अथवा आफ्नाका बारेमा लेख लेखाउनु सम्पादकको काम होइन । यहाँ त दुवै कुरा पन्यो— उसको आफ्नै बारेमा पनि भयो, उसका आफ्ना (मातापिता) को विषय पनि पन्यो । त्यसैले ऊ अलि प्रतिरक्षात्मक भएको हो भन्ने बुझियोस् । अथवा यसलाई हल्का पाराले लिएर यो कमल दीक्षितले रसिलो सामग्री पस्किने नौलो शैली अपनाएको होला भनेर बुझिदिए पनि हुन्छ ।”

अब धेरै भूमिका नवाँधी त्यो कवितात्मक पत्रकै कुरा गरूँ । केदारमणि त्यसबेला १८ वर्षका युवक छन्, कलकत्तामा कलेजमा पढ्दै । उनकी १७ वर्षीय पत्नी विद्यादेवी काठमाडौँमा छिन्, सातजोर सासुससुराको बृहार्तनले थिचिएकी । उनीहरूको विवाह ११ र १० वर्षको उमेरमा भएको थियो, सात वर्षअघि । विवाहको लगत्तै केदारमणि पढ्नलाई कलकत्ता पठाइए । उनले त्यहीं म्याट्रिक पास गरी त्यहीं कलेजमा पढ्दै छन् बी.ए.मा, आफ्ना त्यस्तै अध्ययनरत काकाहरूसँग उनी दुई-दुई वर्षमा एकपटक छुट्टीमा दुई महिनालाई मात्र नेपाल आउन पाउँथे । पतीपत्नीबीचको भेटघाट त्यसैबेला मात्र सम्भव थियो । अरू बेलाको सम्बन्धसूत्र त हुलाक मात्र थियो, चिठीपत्र । उनीहरूको चिठीपत्र सधैं कवितामै हुन्थ्यो भन्ने प्रमाण छैन । गद्यमै हुँदा हुन् ती तर बीचबीचमा यस्ता कविता पनि कोरिँदा रहेछन् भन्नलाई यो एउटा पत्र नै प्रशस्त छ । यो एकपत्रे चिठीको कागजमा एकापट्टि कविता छ, अर्कापट्टि एउटा मात्र वाक्य छ— “चिठी पढिसकेपछि हेर्ने” भन्ने । त्यसको मतलब के भने त्यसदिन पनि चिठी छुट्टै लेखिएको थियो । त्यो चिठी पढिसकेपछि ‘चटनी’का रूपमा स्वाद लिनलाई यो कविता लेखिएको थियो भन्ने बुझ्नुपर्छ । माथि शीर्षकमा प्रेमपत्र भनिए तापनि यो छुट्टै कविता हो भन्ने स्पष्टै छ । र रमाइलो कुरा के भने यो कविता लेखिएको तिथिमिति मात्र होइन, समय पनि अङ्कित छ ८ बजेदेखि १ बजेसम्म, राती होइनहोला, नत्र त तारिख फरक पर्ने थियो । यहाँ दिइएको तारिख हो, सन् १८२३ सेप्टेम्बर २४ तारिख सोमबार । त्यसबेला दीक्षित-विद्यार्थीहरूको वासस्थान रहेछः ६४ । १ वीडन स्ट्रिट, वीडन

स्क्रापर कलकत्ता । अब कविता नै पढ़ूं “मेरो प्राणप्यारी विद्यादेवी”
भन्ने शीर्षक दिएर लेखिएको त्यो कविता :

मेरो प्राण सदै यहा विकल भै, संफन्छु हर्दम् तहा ।
चित्तैलाई बुझाउनै नसकदा, रोई रहन्छु यहाँ ॥
विद्योपार्जनका निमित्त यसरी, यत्रो कडा दुःख सही ।
बस्ने आफ्नु यो विदेशीकन है, प्यारी नबिर्सै रती ॥
मेरो आफ्नु प्राणप्यारि सहितै, प्यारो पियारो कनै ।
दिन्छु हार्दिक प्रेम आशीस सबै, रक्षा गरून् श्री सदै ॥
विद्या, बुद्धि, विवेक शील र अरू, कर्तव्य आदी सबै ।
सत्पथ् दर्शक आदि ई छन जती, रहन् नछुटुन् कुनै ॥
प्यारी हेर सदा हितैषी तिमरो, तिम्रो हितैमा आहा ।
आफ्नो हित बुझि वारवार तहां, दिन्थ्यां म शिक्षा सदा ॥
ठूलो यो अभिलाष राखी मनमा, दिन्रात बस्छु यही ।
त्यो सम्पूर्ण कुरा सबै हुन गये, आनन्दि हुँला कती ॥
कर्तव्य जति छं सदा खुशि भई, गर्नु नछोड्नु कसै ।
विद्योपार्जनका निमित्त म पनी, गर्छु यथासक् तसै ॥
चित्तै वृत्ति सदा मिलाइ प्रभुमा, बस्नु सुखी मन् गरी ।
श्री परमात्मा प्रभुको कृपा हुनगये, खुसी हुला भेट् गरी ॥

तिम्रो आफ्नै प्राण
केदार

सम्पादकीय

यो अङ्क

यो पूर्णाङ्क १८८ फेरि यो सम्पादककै वरिपरि घुमेको देखिएछ ! त्यो आयोजित होइन, संयोग हो भनेर क्षमा गर्न सम्पादक आग्रह गर्दछ ।

पहिलो त चित्तरञ्जन नेपालीको २१ पृष्ठ लामो लेखको शीर्षक नै 'क.दी.को'बाट सुरु भएको छ । चित्तरञ्जनजीको लेखको विषय जङ्गबहादुर हो तर त्यसका लागि कारण क.दी.को एउटा लेख बनिदिएछ । त्यस्तै हुँदा 'नेपाली'को सम्पादकको नाम धेरैपटक त्यस लेखमा आएको छ । तर त्यस लेखको महत्त्व त्यो नाम होइन, त्यसको ऐतिहासिक सन्दर्भ हो भन्ने बुझियोस् । लेखको अन्त्यमा स्रोतसामग्री भनेर लेखिएका नामहरूको अध्ययन गर्दा नै त्यो बुझिनेछ । त्यो लेखबाहेक यसपटकको मपुपुको पानामा पनि सम्पादकको नाम किटिएको छ । त्यो पनि परिवन्द परेरै हो । सम्पादकका मातापिताको पत्राचारको चर्चा भएकाले त्यो आवश्यक भएको हो ।

यसै अङ्कमा 'पेज पुऱ्याउन भनी' थपिएका सामग्रीमा समेत सम्पादकले लेखेको लेखोट हालिएको छ । त्यस लेखमा परेका सूचना अलि नेपाली भाषा-इतिहाससँग जोडिदिएकाले त्यो परेको हो भन्ने स्पष्टीकरण आवश्यक नहोला ।

हुँदाहुँदा यस अङ्कमा डा. वीणा पौडेलको लेखमा समेत ठाउँठाउँमा सम्पादकजी फुल्किएका छन् । त्यो काटिदिँदा लेख नै अस्पष्ट हुनाले विदुषी वीणाको लेख जस्ताको तस्तै हालिएको हो ।

अभिनन्दनहरू

नेपाली कविलेखकको सम्मान भएको देख्दा मदन पुरस्कार गुठीका सबै हामी दङ्ग पछौं । यो असार महिना एकप्रकारले साहित्यिक अभिनन्दनको महिना भैदियो ! यसै पनि असार भानुभक्तको जन्म-महिना भएकाले सात दिन त हामी भानुभक्तमय नै हुन्छौं । त्यसमा पनि यो असारमा चाहिँ भानुकै पदचिह्नमा हिँड्ने दुई जना अरू कविहरूको अभिनन्दन गरायो— जगदम्बा-श्रीले विभूषित कृष्णप्रसाद पराजुली र दैवज्ञराज न्यौपानेको । रोगग्रस्त कवि दैवज्ञलाई त थैली-

भेटसमेत गरियो । कवि पराजुलीलाई भने थैलीभन्दा पनि गहकिलो हजार पेजी अभिनन्दन ग्रन्थ नै अर्पण गरियो । त्यस्तै नेपाली शिक्षा परिषदले थैलीसहित भानुपुरस्कारले सम्मान गर्‍यो— मदन पुरस्कार विजयी श्री कृष्णचन्द्र सिंहलाई । जीवित कविहरूको यसरी सम्मान हुनु अति उत्तम कुरा हो भन्ने हामीलाई लाग्छ । हामी दुवै जना कविज्यूहरूलाई र प्रधानजीलाई अभिवादन गर्दै आदिकविमा उनको १९६ औँ जन्मोत्सवमा वन्दना गर्दछौँ ।

नेपाली पूर्णाङ्क २००

आगामी अङ्क 'नेपाली'ले पचास वर्ष पूरा गरेको उपलक्ष्यमा यो पत्रिका सजधजका साथ भव्य आकारमा प्रकाशित हुँदै छ । त्यस पूर्णाङ्कका लागि डा. गोविन्द टण्डनको आयोजकत्वमा छुट्टै सम्पादन-समूह बनाइएको छ र गत एकवर्षदेखि सो समूह यस कार्यमा लागेको छ । हामी डा. टण्डनको समूहलाई अग्रिम धन्यवाद भन्छौँ ।

२०० अङ्क पूरा गरेपछि अब 'नेपाली'ले आफूमा केही परिवर्तन ल्याउने हो कि ? हो भने केकस्तो परिवर्तन अपेक्षित छ ? हामी सुझाव निम्त्याउँछौँ, सल्लाह पाऊँ ।

डाक्टरी सिट

यस अङ्कमा पहिलो पृष्ठमा रानी जगदम्बाका सिटमा कलकत्तामा डाक्टरी पढ्न जान छानिएका दुई जनाको नाम छापिएको छ । गत ५४ वर्षदेखि गुठीले यसैगरी सो पढ्न जाने विद्यार्थीको छनौट गर्दै आएको छ । ५४ वर्षमा १०४ जना डाक्टर बनायो गुठीले (पढ्न गएका एकदुई जनाले पढाइ नसिद्धचाई छाडेकाले त्यो सङ्ख्या १०८ नपुगेको हो) । यसरी महामना रानी जगदम्बाको अनुकम्पाले यत्तिका युवाहरूले (कम खर्चमा नै) चिकित्सक बन्ने सौभाग्य पाए । त्यो सम्झँदा हामी गौरवान्वित हुन्छौँ । तर त्यसरी डाक्टर भएकामध्ये कतिपयले नेपालमा सेवा नगरी विदेसिएकाले दुःखित पनि हुन्छौँ । आशा गरौँ, त्यसरी विदेसिने प्रवृत्ति अब कम होला । यसपटक छानिएका विनुदा र कपिललाई हाम्रो बधाई र शुभकामना !

